

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӯДАКӢ

Ба ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 809.155.0: 622.37

ТКБ: 81.2 (2тоҷик): 26.325.2

К-33

КАРИМОВ САМАРИДДИН РАҲМАТУЛЛОЕВИЧ

**ТАҲЛИЛИ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИИ ЛЕКСИКАИ
ҶАВОҲИРОТ ВА САНҒҲОИ ҚИМАТБАҲО ДАР АСОСИ
ОСОРИ ХАТТИИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКИИ
АСРҲОИ X-XII**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои
филология, аз рӯи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Душанбе – 2023

Рисола дар шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ба анҷом расидааст.

Роҳбари илмӣ: **Қосимов Олимҷон Ҳабибович**, – доктори илми филология, профессори кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино

Муқарризони расмӣ: **Гадоев Нурхон** – доктори илми филология, профессори кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Назаров Меҳрубон Ниёзмамадович - номзади илми филология, мудири кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав.

Муассисаи тақриздиханда: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия «12» сентябри соли 2023, соати 13³⁰ дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D КОА-067 назди Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21) баргузор мегардад.

Ба муҳтавои диссертатсия тавассути сомонаи www.iza.tj ва дар китобхонаи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (734025) Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21 шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «_____» _____ соли 2023 фириастода шуд.

Котиби илмӣ
Шурои диссертатсионӣ,
доктори илми филология:

Юсуфов У.

МУҚАДДИМА

Диссертатсия фарогири масъалаҳои забонӣ-фарҳангӣ, маъноиву сохторӣ ва этимологии лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ мебошад.

Аҳаммияти мавзӯи таҳқиқот. Дар асрҳои X-XII забони тоҷикии форсӣ он марҳалаҳоеро аз сар гузаронид, ки барои минбаъда ташаккул ёфтани ин забон пояи асосӣ ва мустақкам ба шумор мерафт. Ин давраро ҳамчун нишони гузариш миёни забонҳои форсии миёна (пахлавӣ), форсӣ, тоҷикӣ ва дари муосир шуморидан ба мақсад мувофиқ аст. Маҳз дар ҳамин садсолаҳо сулолаҳои чун Сомониён, Ғазнавиёну Салҷуқиён дар сари қудрат буданд ва забони форсии тоҷикӣ ба ҷойи забонҳои дигар нуфузи бештару беҳтар пайдо намуд, зеро, ин сулолаҳо бо вучуди дар низоми давлатдорӣ камбудҳо доштанишон, ба назму насри форсии тоҷикӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир менамуданд.

Дар ин давра ташаккул ва таҳаввули расму русум, фарҳанг ва оинҳои миллии қавмҳои эронинаҷод, алалхусус тоҷикон бараъло мушоҳида мешавад. Намунаҳои барҷастаи он, ки фарҳанги заррини гузаштагонӣ моро инъикос менамоянд, осори безаволи асосгузори адабиёти классикии форсии тоҷикӣ Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ ва “Шоҳнома”-и ҷовидони Абулқосим Фирдавсӣ маҳсуб мешаванд. Илова бар ин, дар ин давра адибони намоёне чун Шаҳиди Балхӣ, Абуалӣ ибни Сино, Ҳаким Майсарӣ, Унсурӣ, Фарруҳии Сиистонӣ, Асҷадӣ, Носири Хусраву Санои Ғазнавӣ ва дигарон зиндагӣ ва эҷод намуда, баҳри рушди забону фарҳанги миллии мо саҳми бориз гузоштаанд.

Соҳибистиқлол шудани Тоҷикистон ва омили воқеии рушди забони давлатӣ гардидани ин падидаи таърихӣ моро бори дигар водор месозад, ки арҷгузорӣ ба фарҳангу оинҳои миллиамонро дар пайвастагӣ бо забони инъикоскунандаи он (тоҷикӣ) мавриди омӯзиш қарор дода, паҳлуҳои норавшани забониву фарҳангии вожаҳо дар мисоли лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо (минбаъд ЛҶСҚ) дар асоси осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII бо таҳлили маъноиву фарҳангӣ, сохториву этимологӣ мавриди омӯзиш қарор диҳем. Табиист, ки ин гурӯҳи вожаҳо марҳалаҳои дуру дарози таърихро тай намудаанд. Бинобар ин, омӯзиш ва таҳқиқи забониву фарҳангии вожагонӣ ҷавохирот ва оройиш дар асрҳои мавриди назар моро водор месозад, ки фарҳанг ва падидаҳои забони адабии ин давраро амиқтару дақиқтар пажӯҳиш намоем. Инчунин, тавассути таҳлили диахронӣ ва синхронӣ муайян шудани паҳлуҳои норавшани ин масъала низ бахше аз аҳаммияти кори диссертатсионии мо маҳсуб мешавад.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Таҳлили забонӣ-фарҳангии матнҳои адабӣ дар забоншиносии муосир яке аз самтҳои аҳаммиётнок дар муайян намудани нақши забон дар инъикоси фарҳанг буда, тайи панҷоҳ соли охир ҳамчун як шоҳаи мустақили илми забоншиносӣ эътироф шудааст.

Масъалаи муносибати байни забон ва фарҳанг давоми ҳазорсолаҳост, ки диққати донишмандонро ба худ ҷалб менамояд. Лингвокултурология

(забоншиносии фарҳангӣ) ҳамчун як шоҳаи нави илми забоншиносӣ дар солҳои 90-уми асри XX ба вучуд омадааст.

Забоншиносии фарҳангӣ чист ё худ ин илм дар худ чиро таҷассум карда метавонад? Ба ақидаи забоншиноси рус Е. И. Зиновьева "ин як баҳши илми филология мебошад, ки роҳҳои гуногуни фарогирии дониши дунёро дар бораи забонҳои аҳолии кураи замин тавассути омӯзиши воҳидҳои забонӣ дар сатҳҳои мухталиф, аз ҷумла, дар ҷабҳаҳои гуфтугӯӣ, рафторҳои одамон дар раванди додугирифт, дар объектҳои пешниҳод мекунад ва арзиши маводди таҳлилшударо бо инъикоси вижагии махсуси он баррасӣ менамояд ..."¹. Яъне, лингвокултурология инъикосгари фарҳанги мардум тавассути забон буда, он ҳамаи далелҳо ва вижагиҳои фарҳангии инсоният ва ё қавму миллатҳои алоҳидаро меомӯзад.

Ба ақидаи забоншинос А. Вежбитский "Забон ҳамчун дастур барои фаҳмидани фарҳанг лозим буда, дар айни замон вожаҳои забон мисли оина дараҷаи фарҳангноки, ғановати руҳии халқҳоро инъикос менамояд"².

Ба сифати объекти омӯзиши илми лингвокултурология метавон маъноҳои фарҳангии тавассути забон инъикосшударо муайян намуд, ки онҳоро фарҳанг ва забон дар якҷоягӣ ба вучуд овардаанд. Объекти забоншиносии фарҳангӣ омӯзиши ҳамкориҳои муштарак байни забон ва фарҳанг аст, ки забон дар айни замон ба ҳайси "тарҷумон"-и иттилоотии фарҳангӣ афзалиятҳои онро, ки худ инсон ба вучуд овардааст, баррасӣ менамояд.

Лингвокултурология дар байни илмҳои забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ дар мақоми махсус қарор дорад. Дар баробари ин, илмҳои ҷавон - сотсиолингвистика ва этнолингвистикаро, ки бо лингвокултурология дар як саф қарор доранд, набояд аз мадди назар дур кард. Ин ҳар се шоҳаи илми забоншиносӣ бо фарҳанг алоқаи ногусастанӣ доранд, аммо фарқҳои ҷузъии онҳоро ҳангоми таҳлили матнҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, Рӯзиева Р.Т. дар мақолаи "Прецедентные имена в русской и таджикской лингвокультурах" дар бораи нақши лингвокултурология чунин менависад: "Он инчунин метавонад ҳамчун системаи семиотикии аломатҳо ва болотар аз он барои ҳар як забони алоҳида бошад"³.

Этнолингвистика ва забоншиносии фарҳангӣ ҳамчун забоншиносии хусусӣ ва забоншиносии умумӣ ба ҳамдигар алоқаманданд⁴. Инро бо ифодаи дигар метавон гуфт, ки этнолингвистика тоҷикӣ, олмонӣ, англисӣ буда метавонад, аммо лингвокултурология фарохтар аз этнолингвистика буда, ба масъалаи аз миллият берун ҳам сару кор мегирад.

¹ Зиновьева Е. И., Юрков Е. Е. Лингвокултурология: теория и практика [Текст] / Е.И. Зиновьева. – Санкт-Петербург, 2009. - 192 с.-С.13.

² Вежбитская А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбитская. – М.: Русские словари, 1996. - 416 с.-С.22

³ Рузиева Р. Т. Прецедентные имена в русской и таджикской лингвокультурах [Текст] / Р. Т. Рузиева. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши филологӣ №4/2(84). – Душанбе: Сино, 2012. -264 с. С.65-67.

⁴ Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии [Текст] / А. Т. Хроленко. – М.: Наука, 2006. -184 с.-С.31.

Дар ин чо маҳдудияти этнолингвистика дар баробари лингвокултурология нишон дода шудааст. Дар фарҳангҳои забоншиносӣ низ онро бо муносибатҳои қавмӣ (этникӣ) алоқаманд маънидод намудаанд: “Этнолингвистика муносибати байни забон ва фарҳангро дар алоқамандӣ бо хусусиятҳои этникӣ меомӯзад ва минбаъд рушди забонро дар фаъолияти ҷамъиятӣ таҳқиқ мекунад”⁵.

Дар забоншиносии тоҷик дар робита ба масъалаи лингвокултурология таҳқиқоти Қосимова М.Н., Қосимов О.Ҳ., Исматов С.М., Бобомуродова М. У. ва дигарон бахшида шудаанд.⁶

Забоншинос С. М. Эшназарова дар диссертатсияи номзадии хеш доир ба истилоҳи “забоншиносии фарҳангӣ” ва “этнолингвистика” дар мисоли концепти вожаи “вақт” маълумоти мухтасар додааст⁷.

Ҳамин тавр, ҷараёни забоншиносии фарҳангӣ дер боз дар баъзе бахшҳои забоншиносии амалӣ, ба монанди муоширати байнифарҳангӣ ва алоқаи забонҳо хизмат намуда, натиҷаҳои назаррас ба даст омада истодаанд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои ниҳоди илмӣ. Натиҷаи таҳқиқоти мазкур дар таҳияи минбаъдаи фарҳангҳои тафсири забонӣ-фарҳангӣ саҳмгузор буда метавонад. Мавзуи таҳқиқи мавриди назар як қисми корҳои илмӣ-таҳқиқотии ИЗА АМИТ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мақсад аз таҳқиқи мавзуи мазкур ошкор намудан ва нишон додани вижагиҳои забониву фарҳангии ЛҶСҚ дар маводди хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ ва ба ин восита мусоидат намудан ба омӯзиш ва рушди вожасозиву истилоҳгузинии бархе аз вожаҳои ин гурӯҳи лексикӣ дар осори давраи мавриди назар мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Маснуоти оройишӣ ва ҷавоҳирот яке аз дастовардҳои аввалини маданияи фарҳангӣ ва ҳунарҳои нафисаи мардумӣ ба ҳисоб меравад ва табиист, ки омӯзиши паҳлуҳои мухталифи забониву фарҳангии ин гурӯҳи вожаҳо аз аҳаммият ҳолӣ нест. Бинобар ин, дар мавриди таҳқиқи диссертатсияи мазкур вазифаҳои зерин дар пеш гузошта шудаанд:

- муайян намудани мавқеи забониву фарҳангии вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII;

⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. – 608 с.-С.530.

⁶ Қосимова М. Н. Об дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ / М.Н. Қосимова – Душанбе: Сино, 2003. -104с.; Қосимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькаси́ма Фирдоуси [Текст] / О.Х. Қосимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 348с.; Исматов С. М. Тоҷ андар «Шоҳнома» [Матн] / С.М. Исмавов. – Душанбе: Деваштич, 2009. -166 с. Бобомуродова М. У. Пажӯҳиши (таҳқиқи) этнолингвистии вожагони оройишии занон [Матн] / М.У. Бобомуродова. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. - 167 с;

⁷ Эшназарова С. М. Лингвокультурологический анализ концепта «время» в русском и таджикском языках (на правах рукописии) [Текст] / С.М. Эшназарова. – Душанбе, 2019. - 145 с.-С.147.

- нишон додани вобастагии маъноӣ дар мисоли фарҳанг ва забон, вижагиҳои ҳунарҳои мардумӣ, суннат ва урфу одатҳои миллӣ;

- муайян кардани мавқеи истеъмоли калимаҳои ин гурӯҳ дар осори хаттии забони давраи мавриди назар;

- таҳлили луғавӣ ва маъноии вожаҳои ифодагари ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII;

- таснифоти вожаҳо ба қабатҳои гуногуни луғавию маъноӣ;

- шарҳу тафсири вожаҳои ифодагари ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо аз рӯи тобишҳои маъноӣ;

- таҳлили луғавӣ ва сохториву маъноии вожаҳои ифодагари ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо;

- таҳлили этимологияи вожаҳои ифодагари ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо;

- мансубияти ЛҚСҚ ба ҳиссаҳои нутқ ва ғайра.

Методҳои таҳқиқ. Таҳқиқи мавзӯ бар пояи методӣ таҳлили синхронӣ анҷом дода шудааст. Дар мавридҳои зарурӣ аз усулҳои маъмули таҳқиқи илми забоншиносӣ ба монанди таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ, усули омории таҳқиқот, усули контент-таҳлил истифода гардидааст. Бо истифода аз ин усулҳо мо имкон пайдо кардем, ки этимологияи вожаҳоро низ дар мисоли ЛҚСҚ пажӯҳиш намуда, ҳамзамон сохтору паҳлуҳои забониву фарҳангии чанде аз онҳоро равшан намоем.

Навгониҳои илмӣ диссертатсия. Диссертатсияи мазкур яке аз аввалин таҳқиқоти илмӣ дар риштаи забонӣ-фарҳангии воҳидҳои луғавии марбут ба лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳои забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он хусусиятҳои корбурди вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII баррасӣ гардида, хусусиятҳои луғавӣ ва маъноиву фарҳангии онҳо мушаххасан нишон дода шудаанд.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Диссертатсияи мазкур дар самти омӯзиши ҷиҳатҳои забонӣ-фарҳангии лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII пажӯҳиши нахустин ва мушаххаси илмӣ мебошад. Таҳқиқи мазкур дар заминаи таҳқиқоти забоншиносии муҳаққиқону эроншиносони тоҷик, фарҳангшиносони русу аврупоӣ ва эронӣ, ба монанди П.Хорн, Ж. Лазар, Д.Н. Маккензи, Ф.Волф, Расторгуева В.С., Д. Эделман, Рустамов Ш., Қосимова М.Н., Саймиддинов Д., Хаскашев Т.Н., Мачидов Ҳ., Камалиддинов Б., Хоҷаев Д., Ҳасанов А., Назарзода С., Султонов М., Шокиров Т., Қосимов О. Ҳ., Саломов М.К., Гулназарзода Ж.Б., Исматуллозода Ш., Шарифова Ф. Ҳ., Низомова С. Ф., Шодиев Р., Ҷобиров А. Б., Броимшоева М., Бобомуродова М., М. Баҳор, П.Н. Хонларӣ, А. Деххудо, Р.Шафақ, М. Ҳасандӯст, Б. Фараҳвашӣ, Ҳ. Р. Боғбедӣ, М. Абулқосимӣ, Э. Баҳромӣ ва дигарон мукамал гардонида шудааст.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқро падидаҳои лексикӣ забони осори хаттии асрҳои X-XII, ба монанди ашъори Абуабдулло Рӯдакӣ ва ҳамасронии

ӯ, “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ, Манучехрии Домғонӣ, Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмади Унсурӣ, Фаррухии Сиистонӣ, Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ, қисме аз осори мансури асрҳои X-XII ва ғайраҳо ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқи диссертатсия аз пажӯҳиши забониву фарҳангӣ, сохториву этимологии лексикаи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар асоси маводди хаттии асрҳои X-XII-и забони форсии тоҷикӣ иборат мебошад.

Саҳми шахсии муҳаққиқ дар таълифи диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки таҳқиқоти мазкур яке аз аввалин пажӯҳиши илмӣ дар забоншиносии тоҷик мебошад. Муҳаққиқ дар пажӯҳиши мазкур бори нахуст вожаҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангу филиззоти гаронбаҳоро дар забони тоҷикии асрҳои X-XII ба риштаи таҳқиқ кашида, дар асоси муқоисаву хулосабарориҳои мушаххас паҳлуҳои забониву фарҳангӣ, луғавию маъноӣ, сохторӣ ва этимологии ин гурӯҳи калимаҳоро нишон додааст ва дар ин замина чанд мақола ва фишурдаи мақолаҳо ба нашр расонидааст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Диссертатсияи мазкур ба шиносномаи ихтисоси илмии соҳаи филология барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқ буда, хусусиятҳои забониву фарҳангии мафҳумҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳоро дар забони тоҷикии асрҳои X-XII равшан менамояд.

Нуктаҳои асосии диссертатсия, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Дар осори адабии тоҷикии асрҳои X-XII гурӯҳҳои лексикӣ таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ки ҳанӯз мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд, зиёд аст ва ЛҚСҚ як бахши муҳимми онҳо ба ҳисоб меравад.
2. ЛҚСҚ бо вижагиҳои маъноии асливу маҷозии худ аз гурӯҳҳои дигари вожаҳо аз нигоҳи семантика тафовути кулӣ доранд, онҳо дар матн дар ҳамнишинӣ бо дигар воҳидҳои луғавӣ маъноҳои нав ва тобишҳои гуногунро ба вуҷуд меоваранд.
3. Бовару эътиқодҳои мардумӣ дар мавриди сангҳои гаронбаҳо, ба ҳаёти рӯзмарраи мардум вобаста гардидани бархе аз онҳо сабаб гардидааст, ки ин гурӯҳи вожаҳо дар забони адабии тоҷикии ин давра серистеъмол шуда, андешаҳои одамнро бо падидаҳои устуравӣ ва диниву фарҳангӣ пайванд созанд ва дар ин замина боиси пайдоиши тобишҳои нави маъноии ин гурӯҳи вожаҳо гарданд.
4. Луғоту истилоҳоти ЛҚСҚ дар раванди калимасозӣ фаъол буда, дар ҳамнишинӣ бо пешванду пасвандҳо вожаҳои наvero ба вуҷуд меоранд. Қисми зиёди вожагони ин гурӯҳ бо пасвандҳо маъноҳои нав офаридаанд. Бо пешвандҳо сохта шудани ЛҚСҚ кам ба мушоҳида мерасад.
5. Як қисми ЛҚСҚ-и осори хаттии тоҷикии асрҳои X-XII-ро вожагони мансуб ба филиззоти гаронбаҳо ташкил медиҳанд, ки онҳо дар дохили

матн баъзан бо ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар як майдони маъноӣ қарор гирифтаанд.

6. Баромади ЛҶСҚ ба забонҳои гуногун марбут буда, миқдори онҳо ҳангоми иқтибосшавӣ мутафовит аст ва ин ҳолат ба омилҳои гуногуни таърихиву фарҳангӣ иртибот дорад.

7. Ҳамзамон, чанде аз ин гурӯҳи вожаҳои забони тоҷикӣ ҳангоми гузариш ба дигар забонҳо асолати худро нигоҳ доштаанд.

Коркарди амалии натиҷаҳои диссертатсия. Муҳтавои диссертатсия ва бахшҳои кори мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмӣ шуъбаи забони ИЗА-и АМИТ мавриди муҳокимаи ҳамҷониба қарор гирифта, аз натиҷаҳои таҳқиқ ва хулосаҳои кор муаллиф дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ гузоришҳо ироа намуда, матни онҳо дар шакли мақолаҳои ҷудогона ба таърифи расидаанд. Хулосаҳо ва баъзе паҳлуҳои назариявии диссертатсия бо нашри мақолот, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои таъйиднамудаи КОА ҶТ интишор шудааст. Диссертатсия дар ҷаласаи муштараки шуъбаи луғатнигорӣ ва истилоҳот ва шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (суратҷаласаи № 4, аз 28-уми январи соли 2022) мавриди муҳокимаи мутахассисони соҳа қарор гирифта, бо ҳамраъйии том ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳрасти адабиёт иборат аст. Бобҳо дар навбати худ ба фаслҳо ва баъзе фаслҳо ба зерфаслҳои алоҳида ҷудо шудаанд. Ҳаҷми умумии диссертатсия 187 саҳифаи компютери ро дарбар мегирад.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар муқаддимаи диссертатсия аҳаммияти таҳқиқ, дараҷаи таҳқиқи мавзӯ, мақсади таҳқиқ, вазифаҳои таҳқиқ, методҳои таҳқиқ, навгониҳои илмӣ таҳқиқ, аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ, объекти таҳқиқи диссертатсия зикр гардидааст.

Боби якуми рисола «Хусусиятҳои луғавӣ-маъноии луғоти ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII» шомили 5 фасл ва зерфаслҳои дахлдор буда, ба таърихи омӯзиши луғоти ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо, вижагиҳои маъноии онҳо бахшида мешавад.

Дар фасли якум - «Омӯзиши лексикаи соҳавӣ дар заминаи забони адабии форсии тоҷикӣ асрҳои X-XII», масъалаи таърих ва дараҷаи омӯзиши лексикаи соҳавӣ баррасӣ гардида, омӯзиши лексикаи соҳавӣ, омӯзиши вижагиҳои гуногуни забонии онҳо дар забони тоҷикӣ тайи чанд даҳсолаи охир диққати донишмандон ва пажӯҳишгаронро ба худ ҷалб намудааст.

Баррасӣ ва таҳқиқи хусусиятҳои лингвокултурологии вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии асрҳои X-XII на танҳо дар забони тоҷикӣ, балки дар забонҳои дигари эронӣ, ки таърихан аз як решаанд, беаҳамият нахоҳад буд, зеро забони ин асрҳо бунёд ва асоси забони форсӣ ва дари муосир низ мебошад.

Агарчи то асри XI баъзе луғатҳои тафсири навишта шуда бошанд ҳам, вале аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо онҳо то рӯзгори мо нарасидаанд. Яке

аз онҳо “Луғати Фурс”-и Асадии Тӯсӣ мебошад⁸, ки дар ин фарҳанги тафсири бархе аз гурӯҳи вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳову филиззоти гаронарзиш ба мисли **лаъл (с.286), марҷон (с.356), луълу (с.356), буссад (с.356), баҳрамон (с.347)** ва ғ. шарҳу тафсир ёфтаанд.

Зерфасли дуҷуми фасли якум «**Дараҷаи омӯзиши вожаҳои самтҳои гуногуни илм дар осори асрҳои X-XII**» ба таҳлили таҳқиқоте бахшида мешавад, ки осори илмии олимони ин даврон чун Абуалӣ ибни Сино, Абунасири Форобӣ, Абурайҳони Берунӣ, Саолабӣ, Майсарӣ, Закариёи Розӣ, Абумансур Алии Ҳиравӣ, Умари Хайём, Носири Хусрав ва дигаронро баррасӣ намудаанд.

Аз ҷумла доир ба истилоҳот ва калимасозии “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино донишмандон ва шарқшиносони зиёд изҳори андеша намуда, мақолаву монографияҳои алоҳида низ дар ин самт таълиф кардаанд. Алалхусус, Муҳаммад Муин – луғатнигори эронӣ низ дар ин самт мақолаи арзишманде ба нашр расонидааст⁹. Аз донишмандони ғарбӣ Лившиц В. А., Смирнова Л. П., Ж. Лазард ва дигарон доир ба ин рисола андешаҳои ҷолиб баён намудаанд¹⁰.

Омӯзиши осори илмӣ, бавижа истилоҳнигориву истилоҳгузинӣ дар осори хаттии асри X ҷолиби диққат мебошад. Махсусан, доир ба асари Абурайҳони Берунӣ – “Китобу-т-тафҳим” бо номи “Истилоҳоти илмии “Китобу-т-тафҳим”-и Абурайҳони Берунӣ”-и М. Ҳ. Султонро қайд намудан бамаврид аст, ки муаллиф дар се боб доир ба калима ва истилоҳ, истилоҳоти иқтибосии “Китоби тафҳим” баҳс ба миён оварда, таҳқиқоти ҷолиби илмӣ анҷом додааст.

Дар хусуси вожасозиву вожагузинии форсии осори Абурайҳони Берунӣ аксари муҳаққиқони таърихи забону истилоҳоти форсӣ сухан гуфтаанд, вале ба таври ҷудогона дар ин масъала донишманди эронӣ Чалол Матинӣ дар мақолаи “Худуди ибтиқори Абурайҳони Берунӣ дар сохтани луғоти илмии форсӣ” маълумоти васеъ додааст¹¹.

Муҳаққиқи таърихи забони тоҷикӣ С. Ҳалимов дар китоби “Таърихи забони адабии тоҷик” дар хусуси аҳаммияти илмӣ, адабӣ, ҷуғрофӣ ва забонии “Худуд-ул-олам” маълумот дода, таъкид менамояд, ки “Дар ин китоб мо номи бисёр филизу маъданҳо мис, сурб, мағнолис, зар, сим, оҳан, зог (зок), симоб, арзиз, номи бисёр сангҳои гаронбаҳо, лочувард, санги сурма, санги фасон, пирӯза зумуррад, забарҷад, ҷароғсанг ва ғайраҳоро дучор мекунем”¹².

⁸ Тӯсӣ Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. - 492 с.

⁹ Муҳаммад Муин. Луғоти форсии Ибни Сино ва таъсири онҳо дар адабиёт [Матн] / Муин М. // Маҷаллаи донишқадаи адабиёт. Техрон, 1332, шумораи 2, соли дувум, -С.2-38.

¹⁰ Лившиц В. А., Смирнова Л. П. Язык «Даниш-наме» и роль Ибни Сино в развитии персидско-таджикской научной терминологии [Текст] / В. А. Лившиц // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Т. 3. – М., 1981. С.115-151.

¹¹ Матинӣ Чалол. Худуди ибтиқори Абурайҳони Берунӣ дар сохтани луғоти илмии форсӣ [Матн] / Чалол Матинӣ // Маҷаллаи донишқада, адабиёт ва улуми инсонӣ. – Машҳад. Шумораи 3, соли 9, С.433-445.

¹² Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. Асри X [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: УДТ, 1980, -96 с.-С.27.

Пиромуни истилоҳ ва қолабҳои грамматикӣ калимаҳо, вожаву истилоҳоти фалсафии ин китоби арзишманд муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба монанди С. Айнӣ, М. Муин, А. А. Семёнов, А. Массэ, Э. Мураввич, А. Байзоев ва дигарон фикру мулоҳизаҳои хешро дар шакли мақола ва монографияҳои алоҳида ба таъби расонидаанд.

Фасли дуюми боби аввал «**Вижагиҳои маъноии лексикаи филиззот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикӣ асрҳои X-XII**» низ аз ду фасл иборат буда, ба вижагиҳои маъноии лексикаи филиззот ва сангҳои қиматбаҳо бахшида мешавад. Дар зерфасли «**Вижагиҳои маъноии лексикаи филиззоти қиматбаҳо**» дар таъриба сарчашмаҳои таърихӣ аз маълум будани анвои хеле зиёди филиззот ва дар байни мардум истифода шудани онҳоро қайд намуда, муаллиф таъкид менамояд, ки сиккаҳо дар баъзе ҳолатҳо дар барқарор намудани ҷузъиёти таърихӣ мақоми муҳим доранд. Чунончи, дар мушаххас кардани чехраҳои худоён, шоҳони Ҳахоманишӣ, оройиши мӯй, сару либос ва афзорҳои ҷангии онҳо маҳз тавассути сиккаҳои маълумотҳои дақиқ пайдо шудааст.

Маъмулан дар тавлиди сиккаҳо мис нисбат ба тиллову нуқра арзиши поёнтар дорад, вале он дар осори ин асрҳо нисбат ба дуи дигар серистеъмолтар будааст. Масалан, яке аз намуди сиккаҳо, ки дар замони Сосониён васеъ истифода мешуд, **пашиз** ном дошт, ки аз миси холис сохта омода мегардид¹³. Аммо дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ва “Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома” онро “пули сиёҳи камарзиш” маънидод кардаанд, ки аз арзиши нисбатан ками он далолат медиҳад. Шояд ин навъ филиз дар замони Сосониён нисбат ба давраи Сомониён арзиши баландтареро сазовор бошад, зеро мантиқан тахмин кардан мумкин аст, ки бо зиёд гардидани сиккаҳои нуқрагин ва аз тилло сохташуда дар давраҳои баъдӣ ҳамчун муомилоти пулӣ ба **пашиз** аҳамият камтар зоҳир гардидааст. Дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **пашиз** муқобилмаъноии вожаҳои **гавҳару ёқут** маънидод шудааст:

Чу фазли мир Абулфазл бар ҳама маликон,

Чу фазли **гавҳару ёқут** бар набахра **пашиз**¹⁴.

Дар забони тоҷикӣ асрҳои X-XII баробари истифодаи ин вожаҳо вожаҳои низ буданд, ки номи ҷавоҳироти камарзишро ифода менамуданд. Ба ин далел вожаи **ҷамастро** метавон ном бурд, ки дар “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ “аз ҷавҳарҳои фурӯмои кабуд, ки поре ба сурхӣ занад” шарҳ дода шудааст ва дар поварақи он “ҷавоҳири беқимат” ва дар мадди охир “булур” тафсил ёфтааст¹⁵.

Ҳамин тариқ, филиззоти қиматбаҳо ҷузъе аз кашфиёти бузурги инсоният дар рӯйи замин буда, ифодагари меҳнатдӯстиву фарҳангию мутамаддин будани инсониятро нишон медиҳад. Зеро, тавассути як гурӯҳи

¹³ Саймиддинов Д. Вожаиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. - 310 с.-С.235.

¹⁴ Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с.-С.122.

¹⁵ Тӯсӣ Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. - 492 с.-С.85

филиззоти қиматбаҳо ва ҳунарҳои мардумӣ фарҳангу забони мо – тоҷикон то имрӯз боқӣ мондааст.

Зерфасли дуоми фасли дуоми «**Вижагиҳои маъноии сангҳои қиматбаҳо**» унвон гирифтааст ва ба андешаи муҳаққиқ ин масъала дар забоншиносии тоҷик собиқаи зиёди омӯзиш дорад.

Олими машҳури тоҷик Абурайҳони Берунӣ дар китоби “Ал-ҷамоҳир фил-ҷавоҳир” тамоми ҷинсҳои кӯҳӣ, сангҳо ва филиззотро ба гурӯҳҳо тақсим намуда, хусусияти физикии 300 навъи онҳоро матраҳ намудааст¹⁶.

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки вожагони ифодакунандаи сангҳои гаронбаҳо як қисми махсуси лексикаи забони тоҷикиро дарбар мегиранд. Ин гурӯҳи калимаҳо қариб дар ҳамаи матнҳои осори назмиву насрии асрҳои X-XII вомеранд.

Чунончи, санги **ақиқ**, дар луғат ҳамчун як навъ санги қиматбаҳо, ки сурхранг ва зарди норанҷӣ аст; **ақиқ шинондан** ба чизе бо ақиқ зинат додан. 2. *маҷ.* сурхранг, сурх; **лабони ақиқ** лабҳои сурх; **ақиқи Яман (яманӣ)** ақиқи сурхи машҳуре, ки аз Яман меоранд; **ҷоми ақиқ** *киноя аз* қадаҳи пур аз шароби сурх шарҳ дода шудааст¹⁷.

Санги дигари оройишӣ ва дар истеҳсолоту сохтмонҳои пуршукӯҳ истифодашаванда **алмос** мебошад. **Алмос** дар ФТЗТ ба маъноҳои: 1. санги маъдани қиматбаҳо, ки ҷиҳати дурахшонӣ, хушсифатӣ ва сахтӣ аз дигар сангҳои нодир болоӣ дорад. 2. *маҷ.* ҳар чизи тез ва пурчило. 3. асбоби шишабурӣ омадааст¹⁸. Дар “Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома” ба маъноии санги қиматбаҳо, теги пӯлодӣ шарҳ ёфтааст¹⁹.

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ вожаи **алмос** зиёда 33 маротиба истемол гардидааст ва тавре аз мисолҳо бармеояд, вожаи мазкур хусусияти калимасозӣ низ дорад. Бояд гуфт ин вожа дар аксарияти байтҳо ба маъноии такрор (бештар ба маъноии чизи нӯгтез) омадааст:

Зи теги ту **алмос** бирён шавад,
Замин рӯзи ҷанги ту гирён шавад²⁰.

Фасли сеюми боби аввал «**I.3.Лексикаи сангҳои қиматбаҳои марбут ба баҳр дар забони тоҷикии асрҳои X-XII**» ба таҳлили вожагони ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳои марбут ба баҳр, ки дар забони тоҷикӣ мақоми намоён дорад бахшида шудааст. Дар эҷодиёти адибони садаҳои X-XII ин зергурӯҳи вожаҳо фаровон истифода мешаванд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо паҳншавӣ ё ба забони китобат роҳ ёфтани ЛҶСҚ ба фаъолияти бозаргонон вобастагӣ доштани онҳо мебошад, зеро аз фарҳанги мардуми тоҷик маълум аст, ки ин қавми куҳанбунёд дар

¹⁶ Абурайҳон Берунӣ, Муҳаммад ибни Аҳмад. Ал-ҷамоҳир фил-ҷавоҳир / Беруни Абурайҳон. Таҳқиқи Юсуф ал-Ҳодӣ [Матн] – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1374. - 570 с.-С.570.

¹⁷ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.-С.52.

¹⁸ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.-С.57.

¹⁹ Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома” (Тартибдиҳанда Иброҳим Ализода) [Матн]. – Душанбе: Адиб, 1992. - 496 с. с.22

²⁰ Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ.1,с.320.

давраҳои гуногуни таърихӣ ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо беаҳамият набудаанд.

Чунончи, аз таҳқиқи маъноҳои иловагии вожаи **гавҳар** маълум мегардад, ки вожаи мазкур дар сермаъношавӣ фаъол буда, ҳамчунин муродифоти зиёд доштааст. Дар баробари ин, гавҳар аз таърихи антиқа бархурдор буда, бо фарҳанги мардуми тоҷик алоқаи зич дорад. Масалан, иртиботи ин ибораи зеборо бо расму оин ва боварҳои бо мардуми эронитабор меорем: “Гавҳари шабчароғ”.

Истеъмол ва корбурди вожаи мазкур дар забони тоҷикии давраи мавриди таҳқиқ хеле ҷолиб ва фаровон аст. Аз ҷумла, дар абёти Рӯдакӣ 4 маротиба истифода шудааст. Дар байти зерин вожаи **гавҳар** ба маънои маҷозии асл, чизи ягона омадааст:

Ҳар ду як **гавҳаранд**, лек ба табъ,
Ин бияфсурду он дигар бигдохт²¹.

Адибон ҳангоми баёни андеша ё ҳодиса, тасвири манзара бо забон сараввал ранги ин гурӯҳи маҳсулоти оройиширо ба назар мегиранд. Далели ин гуфтаҳо байти зерини Устод Рӯдакӣ, ки дар қасидаи машҳури “Шикоят аз пирӣ” ҳангоми тасвири дандонҳо калимаи **дурр** оварда шудааст:

Сапеду симрада буду **дурру** марҷон буд,
Ситораи сахарӣ буду қатраборон буд²².

Вожаи **дур(р)** дар забони тоҷикии давраи мавриди назар махсусан, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ дар 46 маврид барои ифодаҳои маъноҳои гуногун ва тобишҳои маъноӣ корбаст шудааст. Бояд қайд намуд, ки дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ нисбат ба дигар маводди хаттии асрҳои X-XII вожаи **дур(р)** бештар истифода гардидааст. Дар байти зерин ба маънои аслии худ омадааст:

Аз айвони солор то пеши дар
Ҳама **дурру ёқут** бориду зар²³.

Вожаи **марворид**, ки дар осори ин даврон бо калимаҳои **дур**, **гавҳар**, **садаф**, **лӯълӯ**, **буссад** иваз шудааст, хеле ҷашмрас аст. Вале бо вучуди ин ҷойивазкуниҳо маънои аслии калима аз байн нарафта, балки дар пояи он маъноҳои дигари маҷозӣ ба вучуд омадаанд. Масалан, дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **марворид** бо муродифоти худ зебову дилкаш тасвир ёфтааст:

Рӯят дарёи ҳусну **лаълат марҷон**,
Зулфат анбар, **садаф** даҳан, **дур(р)** дандон²⁴.

Дар байти зерин навъи маъмули **марворид** оварда шудааст:

Аз гумон оғаҳ на, дар дил бувад ҳамчун гумон.
Ойна дидӣ, бар ӯ густарда **марвориди сурх**²⁵.

²¹ Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С. 70.

²² Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С. 16

²³ Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ2, С. 147.

²⁴ Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С. 212.

²⁵ Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с. С. 363.

Бояд зикр кард, ки вожаи мазкур дар осори насрии асрҳои мавриди назар низ вомехӯрад. Ин вожа дар осори насрӣ ҳам ба маъноҳое, ки дар осори илмиву адабӣ васеъ истифода намудаанд, истеъмом мегардад:

*“Овардаанд, ки чун Қутайба Байкандро бикшиод дар бутхонае яке буте симин ёфт бар вазни чаҳор ҳазор дирам. Ва симин ҷомаҳо ёфт, ҷумлаҳоро гирд кард ва баркашид саду панҷоҳ ҳазор мисқол баромад. Ва ду донаи марворид ёфт ҳар яке чун байзаи кабӯтар”*²⁶.

Аз матни боло маълум мегардад, ки **марворид** табиатан ҳаҷмҳои гуногун доштааст ва онҳо дар асрҳои X-XII ҳамчун молу сарват ҷамъоварӣ мешудааст.

Вожаи **марворид** дар байти зерин маънои маҷозиро соҳиб шуда, боридани боронро ифода кардааст:

Бигрифт аз рӯи дарё абри фарвардин сафар,
З-осмон бар бӯстон борид **марвориди тар**²⁷.

Дар мавриди истеъмоли ҳаммаъноҳои вожаи **марворид** бояд қайд намуд, ки на ҳамаи вожаҳои ифодакунандаи ин маъно ҷойи ҳамдигарро пурра иваз карда наметавонанд. Яъне, дар ҳеҷ як забон ду вожаи томи ҳаммаъно вучуд дошта наметавонад: «Маъмулан ба ҳангоми таърифи ҳаммаъноӣ чунин гуфта мешавад, ки агар ду вожае ҳаммаъно ба ҷойи якдигар ба кор раванд, дар маънӣ занҷираи гуфтор тағйире ҳосил намеояд, вале бояд тавачҷуҳ дошт, ки дар ҳеҷ забоне ҳаммаъноии мутлақ вучуд надорад, яъне ҳеҷ ду вожаеро наметавон ёфт, ки дар тамоми ҷумалоти забон битавонанд ба ҷойи якдигар ба кор раванд ва тағйире дар маънии он занҷира падид наёваранд»²⁸. Бинобар ин, ҳамаи вожаҳои ифодакунандаи маънои марворидро, ки мо дар боло овардем ҳаммаъноӣ пурраи ҳамдигар гуфтан эҳтимол дорад. Лексикаи ҷавоҳироти марбут ба баҳр инъикоскунандаи фарҳанг ва оини мардуми форсу тоҷик дар гузашта мебошад. Он ҳанӯз паҳлуҳои норавшан дорад ва дар забоншиносии тоҷик пурра ҳаллу фасл нашудааст.

Фасли чоруми боби аввал «**Лексикаи ҷавоҳироти оройишии занона дар забони тоҷикии асрҳои X-XII**» ном дорад. Лексикаи ҷавоҳироти оройишии занона дар забони тоҷикӣ қабати махсуси лексикиро фаро мегиранд. Вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва зебу зинати занона аз қабилҳои **зеби гардан, ҷавак, тавқ, ҳайкал, муҳра, муҳраи гардан, ангуштарин, дастпона, гулӯбанд, гӯшвор** ва монанди инҳо дар маводди хаттии асрҳои X-XII бо номҳои гуногун омадаанд. Номи баъзеи онҳо дар замони муосир пайдо шудаанд. Масалан, аз рӯи гуфтаи О. А. Сухарева **муҳрамарҷони**

²⁶ Наршаҳӣ, Абубакр. Таърихи Бухоро [Матн] / Абубакри Наршаҳӣ. – Душанбе, 2012. -179 с. С. 40.

²⁷ Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с. С. 84.

²⁸ Куруши Сафавӣ. Фарҳанги тафсирии маънишиносӣ [Матн] / Сафавӣ К. – Техрон: Фарҳанги муосир, 1384. -137 с. С.106.

ҳафтшаклдор, ки онро инчунин, бо номи “зеби гардан” ном мебаранд, дар ибтидои асри ХХ пайдо шудааст ²⁹.

Гарданбанд як навъи оройиши маъмули занон мебошад, ки дар миёни оройишоти занонаи бо сангҳои гаронмоя орододашуда мақоми намоёнро ишғол менамояд. Устод Рӯдакӣ дар байти зерин вожаи “гарданбанд”-ро дар шакли “гардбандан” овардааст ва дар миёнаи он гарданбанд нақши ёқутро махсусан ишора намудааст:

Бузургони ҷаҳон чун **гардбандан**,
Ту чун **ёқути сурх** андар миёна! ³⁰.

Дар байти зерин вожаи **ҳалқа** ба маънои зердаст омадааст. Вожаи **нигин**, ки дар мисраи дуюм оварда шудааст, таносуби суханро таъмин менамояд, зеро ҳалқа (гӯшвор) дар маркази қисми овезонаш **нигин** дорад, ки он метавонад аз сангҳои мухталифи гаронарзиши оройишӣ иборат бошад:

Аз **ҳалқаи** бандагит берун наравад,
То нақши ҳаёт дар **нигини** дили мост ³¹.

Вожаи **нигин** яке аз маъмултари вожаҳои дар қатори вожаҳои ҷавоҳирот ва оройиши занона маҳсуб мегардад ва маънои “санги қиматбаҳо ё филизе, ки ба чашмаки ангуштарин шинонда мешавад. 2. ангуштарӣ, ангуштарин. 3. ангуштарине, ки дар нигинаш мӯҳри ҳокимият канда шудааст ва рамзи ҳокимияти подшоҳӣ ҳисоб мешавад; зери **нигин** будан дар таҳти ҳукми касе будан, тобеи касе будан; ба зери **нигин** даровардан ба итоати худ даровардан, зери даст кардан”-ро дорад ³².

Лексикаи ҷавоҳироти оройиши занона вожаҳои маъмулу маъруф буда, аз ин сабаб аксарияти онҳо ба қатори вожаҳои умумистеъмол дохил гардидаанд ва қабати махсуси таркиби луғавии забонамонро равшан менамоянд.

Фасли панҷуми ин боб «**Лексикаи ҷавоҳироти оройиши бо филиззот омехта дар забони тоҷикии асрҳои X-XII**» номида мешавад. Ин фасл ба таҳлили гурӯҳи махсуси калимаҳо бахшида шудааст. Аксарияти вожаву мафҳумҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳое, ки аз забони адабии асрҳои X-XII пайдо намудем, хосияти оройишотӣ ва тиббиву табобатӣ доранд. Дар қатори вожаҳои бо ҷавоҳирот омехташаванда маъдани **симоб** низ шомил шуда метавонад. Гунаи дигари вожаи **симоб** дар осори хаттии асрҳои X-XII **чева/чива (жева)** аст:

“...ва баъзе равон бувад, чун нафт ва қир ва **чива** ва мӯмиёӣ” ³³.

Ба гурӯҳи лексикаи ҷавоҳироти бо филиззот омехта вожаи **сурмаро** низ шомил намудан мумкин аст.

²⁹ Сухарева О. А. Изменение в типе головных уборов и украшение в середине XIX век (на материалы Самарканда – из истории костюмов народов Средней Азии [Текст] / О.А. Сухарева. – Москва, 1982. -142 с.С. 64.

³⁰ Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С. 312.

³¹ Ашъори ҳакимон ва орифон [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2010. - 480 с.С. 245.

³² Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С. 955.

³³ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибни Аҳмади Тӯсӣ. Аҷоибнома [Матн] / Тӯсӣ Аҳмади ибни Маҳмуд ибн Муҳаммад. Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот. – Душанбе: Эр-граф, 2016, - 604 с. С.137.

Вожаи фавқуззикр ифодакунандаи мафҳуми оройишӣ дар забони тоҷикӣ чӣ дар гузашта ва чӣ дар имрӯз буда, вожаи умумистеъмол аст. Вожаи **сурма** дар ашъори Рӯдакӣ ба маънои аслиаш исифода шудааст:

Ҳамчунон **сурма**, ки духти хубрӯй,
Ҳам ба сони гард бардорад зи рӯй³⁴.

Хулосаи боби якум. Чавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар таърихи инсоният аз қадимулайём ҳамчун ҷузъе аз фарҳанг ва оини мардум маълуманд. Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаҳои **алмос, марҷон, лаъл, лочвард, ақиқ, гавҳар, даҳнач, баҳрамон, бечода, булур, буссад, зумуррад, забарҷад, ёқут, фирӯза** ва монанди инҳо истеъмоли васеъ доранд.

Аз филиззоти қиматбаҳои маъмул дар забони тоҷикии асрҳои X-XII **арзиз, дирам, динор, мис, ҷамаст** ва монанди инҳоро метавон ном бурд, ки ҳар яке то имрӯз мақоми худро гум накардаанд.

Албатта, зебоипарастӣ ва зебоишиносии тоҷиконро дар ин маврид махсусан ёдовар шудан ба мақсад мувофиқ аст. Дар қатори ин гурӯҳи вожаҳо **фирӯза, садаф, марҷон, марворид, гавҳар, дур(р), лӯълӯ** ва ғайраҳоро шомил мешаванд.

Боби дуюми диссертатсия «Вожагони чавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳои забони тоҷикии асрҳои X-XII аз нигоҳи баромад» фарогири се фасл ва зерфаслҳои дахлдор аст ва ба таҳқиқи баромади ин гурӯҳи калимаҳо бахшида шудааст.

Фасли якум «Вожаҳои аслии тоҷикӣ» ном дорад. Дар ин фасл таҳлил аз баромади серистеъмолтарин калимаҳои ин гурӯҳи семантикӣ оғоз мешавад. Яке аз вожаҳои ифодакунандаи номи чавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаи **ганҷ** мебошад. Ин вожаи эрониясл дар забони мо таърихи тӯлониеро аз сар гузаронидааст. Таърихи пеш аз форсии қадим мавҷудбудаи он дастрас нест. Вале дар форсии бостон: *gazna-, *ganza-; форсии миёна: *ganja ба маънои “боигарӣ, чизи қиматбаҳо” шарҳ дода шудааст. Дар забони оромӣ ё суриёӣ “ganza” будааст. Аз рӯи маълумоти вожашиносон Растаргуева ва Эделман ҳамчунин, вожаи мазкур тавассути забони форсии қадим ба забони давраи миёнаи ҳиндӣ дар шакли ganjavaga (ба маънои хазинадор) гузаштааст³⁵. Вожаи **ганҷоиш** маънои “ба ганҷ гаравидан, нишон додани ҳадду ҳудуди ганҷ” (бо пасванди оиш/иш: ғунҷоиш – ба маънои “объём”)-ро ифода мекунад. Ба маънои хазина, ҷойи нигоҳдории чавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо:

Дигарбора з-ин беҳтар ороямат,
Дари **ганҷо** пеш бикшоямат³⁶.

Агар ба таърихи баромади вожаи **гӯшвор/гӯшвора** назар кунем, он аз ду ҷузъи дорои мустақилияти маъно асос ёфтааст. Зеро баромади пасванди

³⁴Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С.330.

³⁵ Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков [Текст]. Том 3 / В.С. Расторгуева. – Москва: Восточная литература. 2007, - 494 сС. 259.

³⁶ Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ1, С. 35.

-вор аз форсии бостон дар шакли *bāra* (ба маънои бар/бурдан (**bar-*)) ва чузъи аввал *gauša (овоз, садо; гӯш) таркиб ёфтааст. Дар забони авастой **gauša-+ā*-vara-* ба маънои оройиши гӯшҳо дар доираи истеъмол қарор доштааст³⁷. Яъне, ҳар ду чузъи ин вожа баромади форсӣ дорад. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар шакли **гӯшвор/гӯшвора** истифода мешавад ва оройишоти мансуб ба гӯшро ифода мекунад. Дар “Шоҳнома” низ ба ҳамин маъно омадааст:

Зи афсар сари пилбон пурнигор,
Ҳама пок бо тавқу бо **гӯшвор**³⁸.

Вожаи **гавҳар** яке аз дигар вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ро ифода кардааст. Ин вожа дар форсии қадим **gaua-t/uga-* маълум буда, ба маънои “табиат, табиӣ” истифода шудааст. Дар забони ҳиндӣ миёна дар шакли *gotrā* ба маънои “насл, оила, бунёд” мавриди корбурд қарор доштааст. Дар забони форсии миёна дар шакли **gōhr** омадааст ва маънои “мавҷудият, табиат” ва сониян маънои конкретии **санги қиматбаҳо, маъданро** гирифтааст. Дар забони форсии нав ва тоҷикӣ дар шакли *gohar, gauhar* маълум аст³⁹.

Дар натиҷаи таҳқиқи этимологии вожаҳои аслии тоҷикии ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки онҳо дар ҳама давру замон барои ифодаи маъноҳои гуногун ва ташбеҳу киноя, диди баланди гӯянда истифода шудаанд.

Фасли дуюм «**Вожаҳои иқтибосӣ**» аз се зерфасл иборат буда, ба таҳлили вожаҳои ҷавоҳирот ва филиззоте бахшида шудааст, ки баромади арабӣ, юнониву аврупоӣ ва ҳиндӣ доранд. Табиист, ки дар рушду тараққиёти забонҳо вобастагӣ мушоҳида мешавад. Қисми зиёди калимаҳои иқтибосии забони тоҷикиро **калимаҳои арабӣ** ташкил медиҳанд. Забони тоҷикӣ бо забони арабӣ зиёда аз ҳазор сол дар робитаҳои иҷтимоӣ қарор дошт ва табиист, ки ин забонҳо ба ҳамдигар калимаҳои зиёд додаанд.

Вожаи арабӣ будани **ақиқ** дар аксари фарҳангҳои тафсирии забони форсии тоҷикӣ ишора шудааст. Аммо номи илмӣ ин санги гаронарзиш **сердолик** аз номи шаҳри Сардиси, ки дар Осиёи хурди қадим мавҷуд будааст, ба ҳақиқат наздик мебошад. Зеро ин шаҳр дар гузашта мавқеи биебонӣ дошт. Тахмин кардан мумкин аст, ки ин вожа тариқи забони юнонӣ ба забони русӣ гузашта, ҳамчун истилоҳи илмӣ **ақиқ** шинохта шудааст⁴⁰. Аз тарафи дигар, вожаи **сердолик** ба калимаи **сердце** забони русӣ, ки маънои **дилро** дорад⁴¹, аз ҷиҳати оҳангноки наздик аст. Вожаи “сардиси” ба вожаи русии “сердолик” дар талаффуз бо каме дигаргунӣ аст. Ин вожа аз ҷониби

³⁷Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. З. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. - 832 с.С. 251.

³⁸Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. 44, с. 107.

³⁹Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. З. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. - 832 с. С.227.

⁴⁰Wikipedia.ru. санаи муроҷиат: 03.10.2019.

⁴¹Русско-таджикский словарь [Текст]. – Москва: Русский язык. 1985. -1280 с.С. 1005.

баъзе забоншиносон “дилафзо”, “дилафрӯз” (аз вожаи сердца-дил) маънидод шудааст ⁴².

Вожаи **луълуъ//луълу** аз рӯйи баромади этимологӣ ба забони арабӣ мансуб буда, ба маънои марворид, марҷон, марвориди дурахшон дар осори назмиву насрии асрҳои X-XII қорбурди васеъ дорад.

Вожаи дигари маъруфи ифодакунандаи номи ҷавохирот **тилло // тило // тало** мебошад. Ба василаи ҷилонокӣ ва ранги хуршедӣ доштани ин филизи гаронарзиш дар зерӣ замин зуд ба ҷашм мерасад ва сабаби асосии аз қадимулаём дастрасӣ доштани инсоният маҳз ранги он маҳсуб меёбад. Фарҳангшиносон баромади решаи вожаи мазкурро ба забонҳои гуногун мансуб медонанд. Дар ФТЗТ аз кадом забон будани он ишора нашудааст. Асадии Тӯсӣ низ дар фарҳанги тафсирии худ – “Луғати фурс” вожаи мазкурро шарҳ надодааст. Алиакбари Деҳхудо зимни шарҳи вожаи **тилло** таркиби “ба араби заҳаб хонанд”-ро илова намудааст ⁴³. Ба гумони луғатшинос Муҳаммад Ғиёсиддин вожаи мазкур решаи ҳиндӣ дорад: “Тало давое рақиқ, ки ба узв бимоланд. Ғолибан лафзи **тило** муарраби **тиллост**, ки лафзи ҳиндист ⁴⁴.

Вожаҳои юнонӣ ва аврупоӣ (байналмилалӣ) гурӯҳи дигари чунин вожаҳо ташкил медиҳанд. Маълум аст, ки фарҳанги юнониён аз қадимулаём то имрӯз тамоми сайёраи заминро сазовори таваҷҷӯҳу таҳсин кардааст. Гуфтан мумкин аст, ки робитаҳои байниҳамдигарии забонҳои эронӣ бо дигар забонҳои маъмул, махсусан, юнонӣ (лотинӣ) аз замони Ҳахоманишиён шуруъ гардида, дар замони Сосониён вусъат пайдо кардааст.

Миқдори ин вожаҳо начандон зиёд бошад ҳам, вале мушоҳида мешавад, ки ҳамон вожаҳоеро ифода намудаанд, ки дар забони тоҷикӣ дар бештари соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ нақши бориздоранд. Вожаи **алмос** ба назари муҳаққиқон маъхуз аз юнонӣ аст. Забоншиноси эронӣ М. Ҳасандӯст решаи ин вожаҳо аз юнонӣ доништа қайд мекунад, ки дар давраи миёнаи забони форсӣ ба ин забон иқтибос шудааст: “Аз юнонии *adamas* (мустаҳкам) “алмос”, “фӯлод” (лафзан: ромнашуданӣ, сарсаҳт) маъхуз аст. Муҳаққиқ овози “а”-ро пешванди нафӣ (инкорӣ-С.К) доништааст ва ҷузъи дувумро ба маънии “ром кардан, мутеъ кардан” (пас аз исқоти пасванд) шарҳ додааст ⁴⁵. Зимнан, бояд гуфт, ки алмос дорои рангҳои беранг, осмонранг, кабуд, сиёҳ, зард ва бӯр мебошад.

Ба назари Муҳаммади Ҳасандӯст вожаи юнонии **булур** ба забони форсӣ аз забони арабӣ гузаштааст. Асли ин калима аз юнонӣ “санги қиматбаҳо ба ранги сабзи моил ба обӣ, ёқути кабуд” будааст. Луғати ёдшудаи юнонӣ аз прокритӣ: *vegoliya* гирифта шудааст. Луғати ахир зоҳиран ба дровелӣ *velūr*

⁴²Бобомуродова М. У. Боварҳо (иримҳо) - и марбут ба оройишоти занон [Матн] / М. У. Бобомуродова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ) бахши филологӣ. 4/2 (133). – Душанбе: Сино, 2014. – С. 33-38. 34.

⁴³Деҳхудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377.С. 785.

⁴⁴Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М.Ф. Ромпурӣ. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. -460 с.С. 27.

⁴⁵Муҳаммади Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохти забони форсӣ [Матн] / Ҳасандӯст М. Ҷилдҳои 1-5. – Техрон: Фарҳангшиноси забон ва адаби форсӣ. – 1393.С.263.

(исми макон) марбут аст (зоҳиран ба муносибати доро будани маодили ин санги қиматбаҳо). Ин маҳал акнун Bêlūr (Vellore) номида мешавад ва шаҳре аст дар ҷануби Ҳинд. Дар санскрит vaidūrya “ёқути кабуд”; аккодӣ: burallu “санги қиматӣ, гавҳар”; дар суриёни berullā//bellūrā; оромӣ: billūrīn ёқути кабуд омадааст. Дар забони олмонӣ Beryll “ёқути кабуд”, Brille “айнак” ва brilliant “дурахшон, тобон, алмос”; англисӣ brilliant “дурахшон, тобон, ёқути кабуд” шарҳ ёфтааст.

Вожаи **булур** дар осори хаттии асрҳои X-XII ба маънои “санги қиматбаҳо” истеъмоли васеъ дорад:

Яке тахти заррин **булури**н-ш пой,
Нишаста бар ў-бар ҷаҳонкадхудой⁴⁶.

Вожаи дигаре, ки ҳамчун ифодагари номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII истифода шудааст, **забарҷад** мебошад. Ин вожа ба гунаи аз юнони ба забони араби ва сониян ба воситаи забони араби ба забони форси гузаштааст⁴⁷. Бинобар гуфтаи М. Ҳасандӯст **забарҷад** дар забони юнони “навъе аз зумрад”-ро ифода мекардааст (ҳамон ҷо) ва дар забони тоҷикӣ низ бо ҳамин маъно иқтибос шудааст.

Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаи **забарҷадро** зиёд воমেҳурем. Он ҳам ба маънои асли ва маҷозӣ ба кор рафтааст. Дар байти зерин ба маънои зар ё обгире, ки аз забарҷад сохта шудааст, ифода менамояд:

Чи аз ҷомаи нарму румӣ ҳарир,
Зи дурру **забарҷад** яке обгир⁴⁸.

Ба маънои ҷавоҳири қиматбаҳо, зару зевар:

Ақиқу **забарҷад**, ки додат ба ҳам,
Зи бори гарон шохи ту ҳам ба ҳам⁴⁹.

Баромади як гурӯҳи ин калимаҳо **иқтибосшуда аз забони ҳиндианд**. Маълум аст, ки забони форсии тоҷикӣ таърихи тулониеро аз сар гузаронидааст ва маҳз аз ҳамин сабаб дар таркиби худ вожаҳои зиёди иқтибосиро нигоҳ медорад. Вожашинос, муҳаққиқ Ҳ. Маҷидов дар ин бора чунин мегӯяд: “Иқтибосҳои хеле қадим дар даврони моқабли таърих аз забонҳои модӣ, бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, ҳиндӣ, юнони ва ғайра ба вуқӯъ пайвастанд. Онҳо имрӯз ба гурӯҳи вожаҳои ҳамачониба ҳазмшудаи забонамон дохил шуда, бо меъёрҳои истеъмолии он пурра мутобиқат мекунанд.”⁵⁰

⁴⁶ Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ2, с.41.

⁴⁷ Муҳаммади Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохти забони форси [Матн] / Ҳасандӯст М. Ҷилдҳои 1-5. – Теҳрон: Фарҳангистони забон ва адаби форси. – 1393.С. 1540.

⁴⁸ Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ10, с. 191.

⁴⁹ Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ9, с.191.

⁵⁰ Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ [Матн]. / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Деваштич. Ҷ. 1, 2007. - 255 с.с. 95.

Яке аз вожаҳои иқтибосии забони ҳиндӣ, ки дар забони тоҷикии асрҳои X-XII мавҷуд буда, дар хоҷагии халқ истифода мешуд, **потила** ном дошт, ки маънои “деги мисини даҳанфарох, ки бештар дар ҳалвогарӣ истифода мешавад”-ро дорад ⁵¹. Вожаи мазкур дар осори хаттии давраи мавриди назар маҳдудистеъмол аст:

Рӯз ба оканда шудам, ёфтам,
Охури чун **потилаи** сифлагон ⁵².

Донишманди тоҷики асри X Абурайҳони Берунӣ вожаи **марҷонро** бо муродифи дигари он **марворид** ё дур(р) як дониста, яке аз вожаҳои онро аз вожаи санскритии **manjara** «муғҷаи гул, муғҷаи рангҳо», *manjari* «марворид» медонад ⁵³. Дар забони юнонӣ низ ҳамин маъноҳоро ифода мекард: *μαρῦαρον*-марворид ⁵⁴. Аз ин ҷо фарзияе ба зеҳн меҳӯрад, ки **марворид** вожаи юнонӣ ва муродифи он – **марҷон** вожаи ҳиндӣ мебошад. Дар баъзе маъхазҳо ин вожа аз вожаи ҳиндии *manjara* – дастагул, хӯшаи гул омадааст⁵⁵.

Вожаи дигар калимаест, ки номи як силоҳи маъмули ҷангӣ буда, балолок ном дорад, яъне вожае, ки барои ифодаи як навъи шамшер истифода мешуд, **балолок** номида мешуд. Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо маълум гардид, ки вожаи мазкур дар осори хаттии асрҳои X-XII истеъмоли маҳдуд доштааст:

Чи чиз аст он раванда тири хусрав?
Чи чиз аст он **балолок** теғи буррон? ⁵⁶.

Фасли сеюми боби дуюм «**Вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳои асрҳои X-XII-и забони тоҷикӣ дар забонҳои дигар**» ном дорад. Аз давраҳои аввали инкишофи забони тоҷикӣ даҳҳо вожаҳои дар забонҳои дунё гузаштаанд ва ё баръакс, чандин вожаҳои забонҳои дигари дунё ба забони тоҷикӣ иқтибос гардида, бо истифодаи фаровон ҳазм гардидаанд, ки ҳатто аксарияти онҳоро ҳамчун калимаи иқтибосӣ пайхас намекунем. Аз ҷумла, ЛҚСҚ низ ба забонҳои бегона роҳ ёфтаанд.

Пирӯза/фирӯза яке аз сангҳои қиматбаҳои оройишӣ мебошад, ки чандин садсола пеш ба забонҳои славянӣ, махсусан ба забони русӣ роҳ ёфтааст. Дар навиштаҳои XVI-XVII ин забон дар шакли *boryza/бирюза* ба кор рафтааст ⁵⁷. Дар ин забон пештар дар шакли *берёза* мустаъмал будааст,

⁵¹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. -945 с. С.115.

⁵² Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] . – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с.С.204.

⁵³ Абу-р-Райхан Мухаммад ибни Аҳмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. Минерология [Текст] / Беруни А. – Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2011. - 600 с.С. 517.

⁵⁴ Абу-р-Райхан Мухаммад ибни Аҳмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. Минерология [Текст] / Беруни А. – Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2011. - 600 с.С. 517.

⁵⁵ Мухаммади Ҳасандӯст. Фарҳанги решаинохти забони форсӣ [Матн] / Ҳасандӯст М. Чилдҳои 1-5. – Теҳрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. – 1393. С. 2909.

⁵⁶ Тӯсӣ Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. - 492 с.С. 246.

⁵⁷ Абдуллоев Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке: [Текст] / Б. Т. Абдуллоев АҚД. – Баку, 1964. -22с. С.185.

ки дар забони имрӯзаи русӣ ин вожа ба дигар маъно истифода мешавад. Мувофиқи маълумоти Фасмер ин вожа аз забони авастӣ (*raitiraōśah) ба забони форсӣ (rigōze) гузашта, тариқи забони туркӣ (riguzä) ба забони русӣ вом гардидааст⁵⁸.

Дар осори мавриди назар калимаҳои мураккабро низ вохӯрдан мумкин аст, ки аз рӯйи зарурат ё тасодуфан ба таркиби луғавии забонҳои бегона роҳ ёфта, барои ифодаи мақсаду мароми гӯянда ба кор рафтаанд. Яке аз чунин вожаҳо вожаи **зарбоф/зарбафт** мебошад, ки дар осори марҳилаҳои инкишофи забони классикии русӣ дар шакли *зарбафъ*, *зарбавъ зарбав*, *изарбавъ*, *изарбафъ*, *изарбав*, *изарбат* ба маънои либос, болопӯш, либоси нисбатан ғафстари бо зар орододашуда дучор меояд⁵⁹.

Омӯзиши забони осори хаттии асрҳои X-XII, хоссатан забони “Шоҳнома” ба баромади бисёр калимаҳои забони тоҷикӣ, ки имрӯз дар забонҳои аврупоӣ бо тағйири шакл мустаъмаланду “соҳибони нав” пайдо кардаанд, равшанӣ меандозад.

Вожаи **буссад//биссад** ба гурӯҳи забонҳои ғайриэронӣ низ роҳ ёфтааст. Чунончи дар забони арманӣ дар шакли *bust* ва *pist* мустаъмал аст, ки аз эронии *bussad иқтибос шудааст. Ҳамчунин, гунаи *vēm* низ ба маънои санг, сахра аз эронӣ ба забони арманӣ роҳ ёфтааст⁶⁰. Дар забони арабӣ ин вожа ба гунаҳои **буссад**, **буссаз**, ва **бассад** аз забонҳои эронӣ бо ҳамон маъно, ки дорад, гузаштааст.

Вожаи **зумрад** (*zumurgud*) аз забони форсии тоҷикӣ ба забони русӣ (изумруд/изумруть) ва туркиву муғули (*zümürd/zümürüt*) гузаштааст⁶¹. Ин вожа дар фарҳанги номгузории занонаи Ҳиндуаврупоиён ва туркон низ мушоҳида мешавад. Масалан, дар забони испанӣ ва португалӣ номи занонаи “*Esméralda*”-ро мушоҳида кардан мумкин аст, ки аз решаи вожаи **зумуррад** маншаъ мегирад.

Ҳамин тавр, омӯзиши вожаҳои аз забони тоҷикӣ ба забонҳои дигар иқтибосёфта яке аз масъалаҳои доманадор ва дар айни ҳол баҳсталаб дар илми забоншиносии тоҷик ба шумор рафта, таҳқиқоти амиқ ва давра ба давра талаб мекунад.

Хулосаи боби дуюм. Аз таҳқиқи боби мазкур маълум гардид, ки вожашиносон ба баромади решаҳои ЛҚСҚ мароқ зоҳир намуда, баромади чанде аз ин гурӯҳи лексикиро равшан намудаанд. Маълум шуд, ки ЛҚСҚ аз давраҳои пешин фарҳанги бою ғаниеро дар умқи худ парварида, то ин замон мавқеи худро нигоҳ доштаанд. Сониян, мушоҳида шуд, гарчанде қисме аз ЛҚСҚ ба забонҳои дигар вом шуда бошанд ҳам, то андозае асолати худро нигоҳ доштаанд.

⁵⁸Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 1. – М.: Прогресс, 1986. - 573 с.С.168.

⁵⁹Холшехова С.А. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони русии садаҳои XI-XVII (Ба ҳуқуқи дастнавис) / С.А. Холшехова. Хучанд, 2019. -151 с.С. 66.

⁶⁰Johann Heinrich Hübschmand. Armanische Studien. – Leipzig. 1883.С. 25.

⁶¹Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 2. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. - 672 с.С. 123.

Боби сеюми рисола «Таҳлили сохтори вожағони ҷавоҳирот ва санғҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII» низ шомили се фасл аст. Фасли аввали он «**Вожаҳои сохтаи марбут ба ҷавоҳирот ва санғҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII»** шомили ду зерфасл буда, калимаҳои бо ёрии пешванд ва пасвандҳо сохташуда таҳлил карда мешванд. Аслан, усули морфологии калимасозӣ яке аз роҳҳои сермаҳсули калимасозӣ дар тамоми инкишофи давраи сеюми забони форсии тоҷикӣ ба шумор меравад.

Дар забони тоҷикӣ **пешвандҳо** барои сохтани калимаҳои нав нақши муҳим доранд. Яъне, ба воситаи пешвандҳо сохта шудани вожаҳои марбути ҳиссаҳои гуногуни нутқ мустаъмал аст. Зеро, забон наметавонад бо вожаҳои содаи худ тамоми мафҳум, ҳодисаву воқеаҳо, аломату хусусият ва амалу ҳолатро ифода намояд.

Дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII вожаҳои сохта тавассути пешвандҳо нисбат ба вожаҳои сохташуда бо пасвандҳо миқдоран каманд. Пешванди **бе-** дар забони тоҷикӣ хосияти сифатсозӣ дорад. Ин пешванд маънои надоштан, истисно будан, берун будан аз чизе ё касеро ифода мекунад ва зидмаънои ин пешванд пешванди **бо-** шинохта шудааст. Қисми зиёди муҳаққиқони забони тоҷикӣ, ки бевосита бо калимасозӣ кор гирифтаанд, дар бораи ин пешванд маълумот овардаанд. Забоншинос С. Низомова қайд менамояд, ки бо пешванди мазкур дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ 121 адад вожа сохта шудааст⁶². Истилоҳшинос Азим Байзоев пешванди “**бе-**”-ро бо пешванди **но-** баробарвазифа медонад ва қайд мекунад, ки ба набудани ба ин ё он аломат далолат мекунад⁶³.

Дар маводди хаттии асрҳои мавриди назар вожаи **бедирамро** пайдо кардем, ки бо пешванди **бе-** сохта шудааст ва маънои надоштан, истисно будан аз дирамро ифода мекунад:

Ошиқу ранҷур буду **бедирам**,
Он шахуда рух шахонида зи зам⁶⁴.

Калимасозӣ бо вандҳо табиати забони адабиро равшан мекунад ва бою ғанӣ будани онро собит месозад. Барои омӯзиши ҳамаҷонибаи калимасозии забони тоҷикӣ шояд садсолаҳо кам бошад, зеро маҳз қолаби калимасозӣ вожаҳоро ба мерос мегузорад.

Вожасозӣ бо ёрии пасвандҳо нисбат ба пешвандҳо сермаҳсултар аст. Бояд қайд кард, ки аз рӯи ифода ва васлшавии вандҳо онҳоро шартан ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст: а) пасвандҳои *номӣ* ва б) пасвандҳои *февлӣ*. Дар сохтани ЛҚСҚ пасвандҳои номӣ фаъоланд.

Пасванди -тарӣ/-тарин. Дар забони тоҷикӣ пасвандҳо корбурди мухталиф доранд. Баъзеи онҳо васеъистеъмол буда, қисми дигар дар доираи маҳдуд корбаст мешаванд. Масалан, пасванди **-тарӣ** маҳдудистеъмол буда,

⁶²Низомова Санавбар. Калимасозии сарфӣ дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ / С. Низомова. – Душанбе, 2010. - 178 с.С.77.

⁶³Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино [Матн] / А. Байзоев. – Душанбе: Андалеб, 2016. - 196 с.С. 107.

⁶⁴Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] . – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с.С. 120.

бо вожаи **ангушт** пайваста, вожаи **ангуштариро** ифода намудааст, ки он маҳсулоти оройишӣ ба ҳисоб меравад. Худи решаи калима аз ҷиҳати баромад форсии тоҷикӣ, дар забонҳои суғдӣ ва авастӣ низ бо гунаи **angušta** дар доираи истемол қарор доштааст⁶⁵. Забоншинос О. Қосимов пасванди “**-тари**”-ро дар қатори пасванди **-истар** (хокситар) маҳдудистемол медонад⁶⁶.

Пасванди -пона/вона. Ин пасванд дар китоби “Основы иранского языкознания” **-bān *-rāna** пасванди исмии қору амал маънидод шудааст⁶⁷. Забоншинос О. Қосимов ин пасвандро бо таъна ба маълумоти фарҳангҳо дар форсии бостон **-rāna** ва дар форсии миёна дар шакли **-rān** муаррифӣ кардааст⁶⁸ ва **ū** танҳо дар ду калима – **дастпона** ва **ангуштпона** истифода шудани пасванди “-пона”-ро ёдрас мешавад⁶⁹. Пасванди **-ин** мансуб ба пасвандҳои бемаҳсул буда, бо исму сифат омада метавонад: **пӯстин** – исм, **заррин** – сифат. Дар адабиёти мавриди назар ва баъдӣ низ ин пасванд маҳдудистемол аст. Дар “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ бо ин пасванд ҳамагӣ ду вожа сохта шудааст⁷⁰.

Пасвандҳои **-ина** (сими́на, заррина, булурина), **-тар** (лаългар), **-гарӣ** (заргарӣ), **-ар** (дурар), **-ӣ** (динорӣ, ақиқӣ) калимаҳои нав сохтаанд. Пасванди **-а** яке аз пасвандҳои серистемол дар забони тоҷикӣ мебошад. Ин пасванд аз форсии қадим дар шакли **-а-ка // -ака** маншаъ мегирад, ки баъдан дар форсии миёна шакли **-ак, -ag**-ро гирифтааст⁷¹. Ин пасванд дар сохтани ҳиссаҳои гуногуни нутқ хизмат мекунад. Мисол: вайрон – вайрона; дид – дида (чашм) ва ғ. Аз ҷула дар сохтани вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо низ нақши пасванди мазкур мушоҳида мешавад: **гӯшвор+а**. Пасвандҳои **-вор, -фом –гун** дар ин самт серистемол ҳастанд:

Бад-он гуна рафташ зи Гулзарриюн,
Ки шуд **лаългун** оби Ҷайхун зи хун⁷².

Ҳамин тавр, ба инҳо монанд чандин калимаҳои сохтаи бо пасвандҳоро дар мисоли вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳо овардан мумкин аст. Вале аз сабаби такрор наёфтани баъзе матлаб ва маҳдуд будани кори диссертатсияи мо дар ин зербоб ин масъаларо ба оянда мавқуф мегузorem.

⁶⁵Gharib B. Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English). – Tehran. - 1995.С.34.

⁶⁶Қосимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькасима Фирдоуси [Текст] / О.Х. Қосимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с.С. 68.

⁶⁷Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1982. -572с.С. 141.

⁶⁸Қосимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькасима Фирдоуси [Текст] / О.Х. Қосимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с. С. 50.

⁶⁹Қосимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькасима Фирдоуси [Текст] / О.Х. Қосимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с. С. 50.

⁷⁰Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯйи забони “Гулистон”-и Саъдӣ // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қ.1. – Душанбе, 1975 С. 283-308. Қ.1, С. 283-308.

⁷¹Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1982. -572с. С. 204.

⁷²Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. ҷ9, с.47.

Фасли дуюми боби сеюм «**Вожаҳои мураккаби ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII**» ном дорад. Вожаҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда ҷузъҳои мустақил ташкил меёбанд. Яке аз роҳҳои асосии бойгардонии таркиби луғавии забон маҳз сохтани калимаҳои мураккаб маҳсуб меёбад, ки онҳо бо роҳҳои гуногун ба вучуд меоянд. Вожаҳои мураккаби ЛҚСҚ-ро дар осори хаттии асрҳои X-XII дар қолаби калимасозии мураккаби зерин мушоҳида намудем:

I) дар қолаби исм+феъл: **гарданбанд** – “асбоби зинат, ки занон ба гардан мебанданд”⁷³ ва “гулӯбанди иқд; номи зеварӣ. Қилода; тавқ”⁷⁴; **зарбафт/зарбофт** – “чизи аз зар бофташуда, сохташуда; зардӯзӣ кардашуда”⁷⁵ ва “порчае, ки дар он риштаҳои тилло ба кор бурда бошанд”⁷⁶; **заррод** – созандаи зар, зарсоз ва заргарро ифода намудааст⁷⁷; **лаълпӯш** – аз лаъл ва “пӯшидан, ба бар кардан” ташкил ёфтааст; маънои шахси либоси ранги кабудпӯшида ё сурхпӯшидаро ифода кардааст; **дирамхарид** – ғулом, чокаре, ки ба дирам харидаанд.

II) дар қолаби исм+исм: **ақиқрӯй** – он ки рӯйи гулгун, рухсораи сурх дорад; **дурдона** – донаи дур (марворид) ин вожа ба маънои маҷозии фарзанд низ меояд; **зарнигор** – бо зар мунаққашшуда, бо зару нуқра зиннатдодашуда. Ҳамчунин ин вожа дар номгузории суннати тоҷикон ба ҷинси зан гузошта мешавад; **гавҳарнигор** – бо ҷавохирот орошташуда; бо гавҳар орододашуда; **зарнисор** – зарбахш, зарпош ва ғ.

III) дар қолаби исм+исм+исм: **зарробхона** – силоҳхона, маҳали аслиҳа ва захоиру муҳимоти низомӣ; қӯрхона⁷⁸. Аз ин ҷост, ки **зарроб**, ҳамчун вожаи ифодакунандаи аслиҳаи ҷангӣ ва истилоҳи соҳаи низомӣ дар забони адабии асрҳои X-XII бештар ба кор рафтааст. Ин вожа аз се ҷузъ: зар(р)+об+хона асос ёфтааст.

IV) дар қолаби зарф+исм: **пурдур(р)** – марвориди зиёд; лаболаб ва ғ.

V) дар қолаби сифат+исм: **бадгавҳар** – бадзот, наҷоди ғайриасл.

Фасли сеюми ин боб «**Истилоҳот ва вожаҳои бисёрҷузъаи марбут ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо**» ба таҳқиқи масъалаи истилоҳоти соҳаи сангҳои қиматбаҳо ва филиззот бахшида шудааст. Истилоҳот ва истилоҳгузинӣ як қисми муҳими вожаҳои соҳавиро ба танзим дароварда, барои доираи муайяни гурӯҳҳои иҷтимоӣ ёрии аввалиндараҷаро мерасонад. Аз ҷиҳати миқдор ибораи истилоҳот ва вожаҳои истилоҳгунаи ЛҚСҚ-и забони осори мавриди назар нисбатан кам ба мушоҳида мерасанд. Аз ҷиҳати баромад онҳоро шартан ба гурӯҳҳои зерин чудо намудан мумкин аст:

Истилоҳот ва таркибгунаҳое, ки ҳар ду ҷузъи онҳо мансуб ба забони форсии тоҷикианд. Вожаи зарандуд яке аз истилоҳоти соҳаи заргарӣ ва

⁷³ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.С. 318.

⁷⁴ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377. С. 702.

⁷⁵ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.С. 531.

⁷⁶ Наҷот Доро. Фарҳанги Доро / Доро Наҷот. – Душанбе: Пайванд. 2012. - 599 с. С.180.

⁷⁷ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377. С. 413.

⁷⁸ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377.С. 413.

ҷавохиркорӣ мебошад. Зеро ин вожа мафҳумеро ифода мекунад, ки махсуси соҳа буда, пас аз меҳнати заргарон рӯи он ба вучуд меояд. Дар ФТЗТ зери маънои **зарандуд** “Он чи ба рӯи он оби тилло давонда шудааст, зарҳалкоришуда, зарнигор.”⁷⁹. шарҳ ёфтааст. Муҳаммади Ҳасандӯст вожаи **зарандудро** “ороста ба зар” тавзеҳ додааст⁸⁰.

Вожаи дигари ифодакунандаи номи истилоҳоти ҷавохиркорӣ **зарроб** аст. Ин вожа дар соҳаи заргарӣ васеъ истифода мешавад. Вожаи ёдшуда арабишудаи тоҷикӣ буда, дар ФТЗТ “он ки пул сикка мезанад, сикказан” шарҳ ёфтааст⁸¹.

Вожаи **мис** дар калимасозии забони тоҷикӣ фаъол аст. Аз ҷумла дар байти зерин Фирдавсӣ бо вожаи **мор** калимаи нав сохтааст, ки маънои меҳи филизиро дорад. **Мисмор** аз ҷиҳати сохт вожаи мураккаб аст, ҳар ду ҷузъҳои ин вожа решаи тоҷикӣ доранд:

Биёвард **мисморҳои** гарон
Ба ҷое ки мағзаш набуд андар он⁸².

Эҳтимол меравад, ки вожаи **зарних** аз ду ҷузъ иборат буда, решаи он вожаи **зар** аст ва маънои истилоҳи соҳаи кимиё ва зистшиносӣ “гӯгирди бо маргимуш омехта”⁸³, ки аз сабаби ранги зард доштани ин маҳсулот, ҷузъи аввал аз вожаи **зар** – тилло ва пасванди -них ишорат ба он бошад:

Вагарна оқирқирҳо биёвар,
Қушури шибраму **зарнихи** асфар⁸⁴.

Истилоҳи дигари мураккаби соҳаи ҷавохиркорӣ ва сангҳои гаронбаҳо вожаи **дирамзан** мебошад. Ин вожа ҳамчун истилоҳи ҷавохиркорӣ дар забони адабии асрҳои X-XII истифода шудааст, ки маънои “сикказан, занандаи сиккаи пул; он ки пул сикка занад, саккок”-ро дорад⁸⁵ ва аз калимаи “дирам”-и юнонӣ ва феъли асоси замони ҳозираи “зан” дар қолаби калимасозии забони тоҷикӣ сохта шудааст:

Лаб-ш ақиқину қаъри комаш асвад,
Барги бунафша ба ҳам чу пушти **дирамзан**⁸⁶.

Вожа ва истилоҳоти якҷузъа. Яке аз чунин вожаҳо, ки баъзан ба маънои маҷозӣ хуб корбаст шудааст, вожаи **шӯша** мебошад. Дар “Луғатномаи Деххудо” вожаи шӯша чунин шарҳ ёфтааст: “Тилло ва нуқра ва амсоли он ва он ҷасади гудохта бошад, ки дар новачаи оҳанин резанд”⁸⁷.

Истилоҳоте, ки як ҷузъи онҳо мансуб ба забони ғайритоҷикианд. Истилоҳи дучузъа “**зарри иёр**” мебошад, ки ҷузъи дуёми ин таркибгуна ба

⁷⁹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.С. 530.

⁸⁰ Муҳаммади Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохти забони форсӣ [Матн] / Ҳасандӯст М. Ҷилдҳои 1-5. – Теҳрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. – 1393. Ҷ3, С. 1545.

⁸¹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С.534.

⁸² Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ1. С. 121.

⁸³ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С.533.

⁸⁴ Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с. С. 234.

⁸⁵ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Теҳрон, 1377.С. 473.

⁸⁶ Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с. С. 220.

⁸⁷ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Теҳрон, 1377. С.2048.

забони арабӣ мансуб буда, маъноӣ “тилло ва нуқраи соф, холис”-ро ифода менамояд⁸⁸. Яъне, дар забони адабии асрҳои X-XII **зарри иёр** маъноӣ тилло ва нуқраи софу холисро ифода намудааст:

Баркашида оташе чу митради дебои зард,
Гарм чун табъи ҷавону зард чун **зарри иёр**⁸⁹.

Ҳамин тавр, калима ва ибора-истилоҳҳои гуногуни марбут ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони асрҳои X-XII истифода гардидаанд: *гавҳарсанҷ, гавҳари сероб, гавҳари якдона, марвориди ҳашиодӣ, марвориди нимрӯ, алмостарош, гавҳартарош, нуқракӯб, нуқраи шохдор, заркӯб, садафшинос, сарроф* ва ғ.

Хулосаи боби сеюм. Аз рӯйи мушоҳидаҳо маълум гардид, ки ЛҶСҚ дар калимасозии забони тоҷикии асрҳои X-XII ғаъол буда, бештар бо ёрии пешванду пасвандҳо таркиб ёфтаанд. Аксари вандҳое, ки барои сохтани вожаҳои ин гурӯҳ корбаст гардидаанд, таърихан ба забони тоҷикӣ мансубанд.

Дар ҷараёни таҳқиқ маълум шуд, ки баъзан калимаҳои сохта ва ё мураккаби ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии асрҳои X-XII ба ҳодисаи коҳишбӣ ва ҷойивазкунии фонетикӣ дучор гардидаанд.

ХУЛОСА.

I. Натиҷаҳои асосии илмии таҳқиқ

Вобаста ба таҳқиқоти анҷомёфтаи диссертатсияи мазкур натиҷагирӣ карда шудааст, ки аз бандҳои зерин иборат мебошад:

1. Таҳлили луғавӣ-маъноӣи вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои гароннарх аз он далолат медиҳад, ки ин гурӯҳи вожаҳо таърих, фарҳанг ва забони мардумро бо ҳам мепайванданд. Аз натиҷаҳо маълум гардид, ки ҳамаи маҳсулоти ҷавохирӣ ва сангҳои қиматбаҳо ҷузъе аз фарҳанги рӯзгори мардум аст ва дар зиндагии рӯзмарраи инсоният истифодаи васеъ дорад.

2. Пас аз баррасӣ ва омӯзиши лексикаи забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X-XII маълум гардид, ки ин забон дар садаҳои таърихии мавриди назар қуллаҳои баланди инкишофро тай намуда, ҳамзамон қолаби мушаххаси сарфиву наҳвӣ худро устувор намудааст. Аз ин хотир, таҳқиқи лексикӣ ва фарҳангии осори лексикаи забони адабии насрӣ ва назмӣ ин давр аз аҳаммият холӣ нест.

3. Аз омӯзиш ва баррасии ЛҶСҚ дар осори адабии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ ба чунин хулоса расидем, ки яке аз намоёнтарин асаре, ки дар он вожаҳои ин гурӯҳи маъноӣ фаровон корбаст шудаанд, бешубҳа “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавӣ мебошад.

4. Дар рафти таҳқиқ маълум шуд, ки осори илмии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII аз назари пажуҳишгарон дур намонда, калимасозӣ, истилоҳгузинӣ ва ҳамбастагии осори илмии давраи мавриди назар густурда

⁸⁸Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С. 559.

⁸⁹Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с.С. 74.

аст. Инчунин, тавассути осори илмӣ ба мо муяссар гашт, ки чанде аз ЛҶСҚ мавриди пажӯиши забоншиносӣ қарор диҳем.

5. ЛҶСҚ дар осори таърихии асрҳои X-XII зиёд корбаст гардидаанд, зеро асарҳои таърихӣ ба монанди “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ, “Таърихи Байҳақӣ”-и Муҳаммад ибни Ҳусайн дар ин давра ба вучуд омадаанд. Инчунин, сабк ва услуби нигориши асарҳои таърихии ин давр забони адабии давраи мавриди назарро бозгӯ менамоянд.

6. Дар натиҷаи ҷусторҳои вожагони ифодагари филиззоти қиматбаҳо маълум гардид, ки онҳо барои доду гирифтӣ иқтисодӣ, муомилоти моливу пулӣ истифода шуда, аз рӯзгори собиқ дар ҳаёти рӯзмарраи мардуми олам ҷойгоҳи махсус касб кардаанд. Аз ин лиҳоз, рушди тиҷорат дар тамаддуни инсонӣ, махсусан, дар Осиёи Миёна бо филиззоти қиматбаҳо тавбаам аст, ки баъдтар ҷойи онро коғазҳои қиматбаҳо иваз намуд.

7. Аз филиззоти қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII арзиз, дирам, динор, мис, ҷамаст, пашиз, потила ва монанди инҳоро метавон ном бурд, ки дар сохтани ҳар гуна оройишоти занона, оройишоти хона васеъ истифода шудаанд.

8. Дар асрҳои X-XII маданият ва фарҳанги тоҷикӣ рушд карда, яке аз бахшҳои маъруфи он – ҳунармандӣ ба шумор мерафт. Аз ҷумла оройишот бо сангҳои қиматбаҳо ҷузъе аз он шинохта мешуд. Чунончи, дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаҳои алмос, марҷон, лаъл, лочвард, ақиқ, гавҳар, даҳнач, баҳрамон, бечода, булур, буссад, зумуррад, забарҷад, ёқут, фирӯза ва монанди инҳо дар корбурди оройишгарон, заргарону ҳунармандон қарор доштанд.

9. Аз таҳқиқи омӯзиши вожагони ҷавоҳиротии марбут ба баҳр ва иншооти обӣ дар осори забони адабии асрҳои X-XII ба чунин натиҷа расидем:

- ин гурӯҳи вожаҳо инъикоскунандаи фарҳанг ва оини мардуми эронинаҷод дар гузашта мебошанд;

- онҳо ҳанӯз паҳлуҳои норавшани зиёд доранд ва дар забоншиносии тоҷик яке аз мавзӯҳои ҳалталаб мебошанд;

- халқи тоҷик бо вучуди аз баҳру уқёнусҳо дар масофаҳои гуногун буду бош доштан, аз сангҳои нодири марбут ба баҳр бохабар буда, аз онҳо васеъ истифода мебуданд, ки ин аз зебоипарастӣ ва зебоишиносии мардуми мо дарак медиҳад. Дар қатори ин гурӯҳи вожаҳо фирӯза, садаф, марҷон, марворид, гавҳар, дур(р), лӯълӯъ ва ғайраҳоро шомил намудан мумкин аст.

10. Аз натиҷаи таҳқиқ маълум шуд, ки ҷавоҳиротро инчунин, мардон низ бо мақсадаи оройиши бадан истифода мебуданд. Намунаи он ангуштарии никоҳӣ мебошад, ки пас аз издивоҷ мардон дар ангушташон мекунад. Инчунин, нақши нигин далолат бар ангуштарии мансаб мекунад. Номҳои баъзе ҷавоҳиротӣ оройиши занона ва мардона, ки дар забони тоҷикии асрҳои X-XII маъруф буданд, инҳоянд: ангуштарӣ, гарданбанд, тавқ, муҳра, гӯшвор, ёра, кача ва монанди инҳо.

11. Вожаҳои ҷавохироти оройишии бо филиззот омехта коркарди ҷавохиротро бо якҷоягии филозот дар забони тоҷикии асрҳои X-XII инъикос намудааст. Онҳо як қисми хурди ин гурӯҳи вожаҳоро фаро мегиранд ва истеъмолашон низ маҳдуд аст.

12. Гурӯҳи калимаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо қолабҳои гуногуни калимасозӣ дошта, дар сохтани вожаҳои нав бо вандҳо хеле фаъоланд.

13. Дар рафти таҳқиқ маълум гардид, ки ҳангоми калимасозӣ аксаран гурӯҳи калимаҳои мазкур маънои аввалии худро нигоҳ дошта, калимаи навро бо ҳамон маъно васеъ менамоянд. Вале ҳангоми калимасозӣ маънои маҷозӣ касб намудани вожаҳо низ ба назар мерасад.

14. Қисми бештари вожаҳои ифодакунандаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо забони адабии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикиро калимаҳои сода ташкил медиҳанд. Онҳо ба қатори молу коло ва маҳсулоти оройишиву ҳунармандӣ шомиланд ва як хусусияти ин гурӯҳи калимаҳо аксаран дар қолаби калимаҳои сода шомил будани онҳо мебошад.

15. Дар рафти таҳқиқ маълум гардид, ки пасвандҳо нисбат ба дигар унсурҳои калимасоз истифодаи фаровон доранд. Баъзеи онҳо хеле серистеъмол буда, қисми дигар дар доираи маҳдуд корбаст мешаванд. Масалан, пасванди -тарӣ маҳдудистеъмол мебошад. Ин пасванд бо вожаи ангушт пайваст шуда, вожаи ангуштарио ифода намудааст, ки он маҳсулоти оройишӣ ба ҳисоб меравад.

16. Яке аз вазифаҳои асосии мо дар диссертатсияи мазкур муайян намудани этимология ё баромади калимаҳои марбут ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ба ҳисоб меравад.

17. Аз таҳқиқи вомвожаҳои арабии марбут ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо равшан гардид, ки дар осори хаттии пурарзиши садаҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ бо вучуди нуфузи бештар доштани забони арабӣ, вожаҳои аслии тоҷикии ин гурӯҳи чашмрасанд.

Ҳамин тавр, вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронарзиш барои ифодаҳои пуробранги маҷоз, тасвиру кинояҳои пурмазмун бо қолабҳои содаву сохта, мураккабу таркибӣ дар забони тоҷикии асрҳои X-XII истифода гардидаанд. Бо вучуди таърихи қадима доштан маълум гардид, ки на ҳамаи ин гурӯҳи вожаҳо баромади аслии тоҷикӣ доранд.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия

1. ЛҚСҚ баёнгари маъноҳои муҳим, тасвирҳои ҷолиб, қолабҳои равони ибораорой дошта, инчунин бо фарҳанги мардуми тоҷик равобитаи устувор доранд. Бинобар ин, пешниҳод мешавад, ки ҳангоми таълифи дастурҳои таълимии забоншиносии фарҳангӣ аз вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ҳамчун намунаи робитаҳои фарҳангиву забонӣ мисолҳои мушаххас оварда шавад.

2. Ҳангоми ҷустурҳои этимологии ЛҚСҚ дар асрҳои X-XII маълум гардид, ки дар бахши фарҳангшиносии тоҷик ба баромади решаи бархеи

онҳо ишора нашудааст. Диссертатсияи мазкур метавонад барои решашиносони забони тоҷикӣ маводе дода бошад.

3. Пажӯҳиши вижагиҳои забониву фарҳангӣ ва этимологии вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII бо анҷоми ин таҳқиқ ва таҳқиқоти дар ин самт рабтдоштаи собиқ басанда нест. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки таҳқиқи вожаҳои аслии дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII; таҳқиқи вожаҳои эронии қадим; таҳлили воҷоҳои арабӣ, юнониву аврупоӣ, ҳиндӣ ва туркӣ; мақоми категорияҳои маъноии вобаста ба гурӯҳи лексии ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII, баррасии сохтори морфологии онҳо, омӯзиши ибораҳои яклухту маҷозӣ ва вазифаҳои услубӣ ва басомади онҳо мувофиқи талаботи забоншиносии тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор дода шаванд.

Муҳимтарин вижагиҳои диссертатсия дар таълифоти зерин инъикос ёфтаанд:

1. Маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти ҶТ:

[1-М]. Каримов С. Р. Номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / С. Р. Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018, №2. С. 146-151.

[2М]. Каримов С. Р. Роҷеъ ба усули лингвокултурологии таҳқиқоти забоншиносӣ. [Матн] / С.Р.Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, №2, 2019. С. 213-216.

[3М]. Каримов С.Р. Таҳлили лингвокултурологӣ, сохторӣ ва этимологии се вожаи ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронбаҳо дар осори хаттии забони адабии асрҳои X-XII [Матн] / С.Р. Каримов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, №1, 2022. С. 232-237.

[4М]. Қосимов О.Ҳ., Каримов С.Р. Баъзе хусусиятҳои калимасозии вожагони ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори асрҳои X-XII-и форсу тоҷик [Матн] / О.Ҳ. Қосимов, С.Р. Каримов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, №3, 2022. С. 139-146.

2. Маҷаллаву маҷмӯаҳои дигар:

[5М]. Каримов С.Р. Лексические единицы динар и дирхем в таджикских источниках X-XII вв.: когнитивный подход» [Текст] // Международная онлайн конференция «Русский язык в поликультурной образовательной среде». Волгоград, Россия, 17-18 ноября 2021 года.

[6М]. Самариддин Каримов, Марҳабо Қосимова. Инъикоси роҳи абрешим дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [Матн] // Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии авруосиё. Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной «Году развития туризма и народных ремесел» – Душанбе, 2018.

[7М]. Самариддин Каримов, Мавлуда Олимова. Фитонимҳо дар «Луғати нимтафсилии забони тоҷикӣ»-и устод Айнӣ ва фарҳангҳои дигар [Матн] // Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии авруосиё. Материалы

международной научно-теоретической конференции, посвященной «Году развития туризма и народных ремесел» – Душанбе, 2018.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Каримов Самариддин Раҳматуллоевич дар мавзуи “Таҳлили лингвокултурологии лексикаи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар асоси осори хаттии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII” барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ.

Калимаҳои калидӣ: забон, лингвокултурология, фарҳанг, ҷавоҳирот, маъно, сангҳои гаронбаҳо, луғат, филиззот, маъдан, оройишот, адибон, ҳамасрони Рӯдакӣ, осори насрӣ, сохт, маҷоз, реша, байт, оҳанг.

Диссертатсия фарогири масъалаҳои лингвокултурологӣ, маъноиву сохторӣ ва этимологии лексикаи марбут ба гурӯҳи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳо дар осори хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ мебошад.

Мақсад аз таҳқиқи мавзуи мазкур ошкор намудан ва нишон додани вижагиҳои забониву фарҳангии ЛҶСҚ дар маводди хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ ва ба ин восита мусоидат намудан ба омӯзиш ва рушди вожаसозиву истилоҳгузинии бархе аз вожаҳои ин гурӯҳи лексикӣ дар осори давраи мавриди назар мебошад.

Дар пажӯҳиши мазкур аз усулҳои маъмули таҳқиқи илми забоншиносӣ ба монанди таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ, усули омории таҳқиқот, усули контент-таҳлил истифода шудааст. Бо истифода аз ин усулҳо мо имкон пайдо кардем, ки этимологияи вожаҳоро низ дар мисоли ЛҶСҚ пажӯҳиш намуда, ҳамзамон сохтору паҳлуҳои забониву фарҳангии чанде аз онҳоро равшан намоем.

Муҳтавои диссертатсия ва бахшҳои кори мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии шуъбаи забони ИЗА-и АМИТ мавриди муҳокимаи ҳамҷониба қарор гирифта, аз натиҷаҳои таҳқиқ ва хулосаҳои кор муаллиф дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ маърузаҳо ироа намуда, матни онҳо дар шакли мақолаҳои ҷудогона ба таъб расидаанд. Хулосаҳо ва баъзе паҳлуҳои назариявии диссертатсия бо нашри мақолот, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тайиднамудаи КОА ҶТ интишор шудааст.

Диссертатсияи мазкур яке аз аввалин таҳқиқоти илмӣ дар риштаи забонӣ-фарҳангии воҳидҳои луғавӣ марбут ба лексикаи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳо ба ҳисоб меравад, ки дар он хусусиятҳои корбурди вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳо дар осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII баррасӣ гардида, хусусиятҳои луғавӣ ва маъноиву фарҳангии онҳо мушаххасан нишон дода шудаанд:

1. ЛҶСҚ баёнгари маъноҳои муҳим, тасвирҳои ҷолиб, қолабҳои равони ибораорӣ дошта, инчунин бо фарҳанги мардуми тоҷик равобитаи устувор доранд. Бинобар ин, пешниҳод мешавад, ки ҳангоми таълифи дастурҳои таълимии забоншиносии фарҳангӣ аз вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ҳамчун намунаи робитаҳои фарҳангиву забонӣ мисолҳои мушаххас оварда шавад.

2. Ҳангоми ҷусторҳои этимологии ЛҶСҚ дар асрҳои X-XII маълум гардид, ки дар бахши фарҳангшиносии тоҷик ба баромади решаи бархеи онҳо ишора нашудааст. Диссертатсияи мазкур метавонад барои решашиносони забони тоҷикӣ маводе дода бошад.

3. Пажӯҳиши вижагиҳои забониву фарҳангӣ ва этимологии вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII бо анҷоми ин таҳқиқ ва таҳқиқоти дар ин самт рабтдоштаи собиқ басанда нест. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки таҳқиқи вожаҳои аслий ва иқтибосӣ дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII; мақоми категорияҳои маъноии вобаста ба гурӯҳи лексии ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII, баррасии сохтори морфологии онҳо, омӯзиши ибораҳои яклухту маҷозӣ ва вазифаҳои услубӣ ва басомади онҳо мувофиқи талаботи забоншиносии тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор дода шаванд.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ

На правах рукописи

УДК: 809.155.0: 622.37

ББК: 81.2(2тадж): 26.325.2

К–33

КАРИМОВ САМАРИДДИН РАХМАТУЛЛОЕВИЧ

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКИ
УКРАШЕНИЙ И ДРАГОЦЕННЫХ КАМНЕЙ НА ОСНОВЕ
ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ТАДЖИКСКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА X–XII ВЕКОВ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических
наук по специальности 10.02.01 - Таджикский язык

Душанбе – 2023

Диссертация выполнена в отделе языка Института языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана.

Научный руководитель: **Касимов Олимджон Хабибович** - доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино

Официальные оппоненты: **Гадоев Нурхон** - доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни
Назаров Мехрубон Ниёзмамадович – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой таджикского языка Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава

Оппонирующая организация: Таджикский национальный Университет

Защита диссертации состоится «12» сентября 2023 года, в 13³⁰ часов, на заседании Диссертационного совета 6D КОА-067 при Институте языка и литературы имени Рудаки НАНТ (734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21).

С содержанием диссертации можно ознакомиться на сайте www.iza.tj и в библиотеке Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ (734025) Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21.

Автореферат разослан « _____ » _____ 2023 года.

Учёный секретарь
Диссертационного совета,
доктор филологических наук

Юсуфов У.

ВВЕДЕНИЕ

Диссертация охватывает лингвокультурологические, семантико-структурные и этимологические вопросы лексики украшений и драгоценных камней в таджикско-персидских письменных памятниках X–XII веков.

Актуальность темы исследования. В X–XII веках таджикский язык прошел этапы, ставшие основной и прочной базой для дальнейшего формирования данного языка. Этот период целесообразно считать переходным между среднеперсидским (пехлевийским), персидским, таджикским и современным дари языками. Именно в эти столетия у власти находились такие династии, как Саманиды, Газневиды и Сельджукиды, а персидско-таджикский язык оказывал все большее и лучшее влияние на другие языки, поскольку эти династии, несмотря на недостатки в системе государственности, особое внимание уделяли персидско-таджикской поэзии и прозе.

В этот период отчетливо наблюдается формирование и эволюционирование национальных обычаев, культуры и обрядов племен иранского происхождения, особенно таджиков. Выдающимися образцами, отражающими золотой период культуры наших предков, являются незыблемая поэзия основоположника таджикско-персидской классической литературы Абуабдулло Рудаки и великое произведение мирового масштаба «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси. Вместе с тем, в этот период жили и творили такие известные литературные деятели, как Шахид Балхи, Абуали ибн Сино, Хахим Майсари, Унсури, Фаррухи Сиистани, Асджади, Носир Хусрав, Санои Газнави и другие, внесшие весомый вклад в развитие нашего национального языка и культуры.

Обретение Таджикистаном независимости и становление этого исторического феномена реальным фактором развития государственного языка еще раз побудило нас, воздавая этому событию дань уважения, изучать нашу национальную культуру и традиции во взаимосвязи с отражающим их языком (таджикским), подвергнув исследованию малоизвестные языковые и культурные аспекты словарных единиц на примере лексики украшений и драгоценных камней (далее ЛУДК) на основе письменных памятников таджикского языка X–XII веков путем лингвокультурологического, структурно-семантического и этимологического анализа. Безусловно, что эта группа лексики прошла продолжительные исторические этапы. Следовательно, изучение и исследование лингвокультурной лексики украшений и драгоценных камней в рассматриваемых столетиях обязывает нас глубже и тщательнее исследовать литературный язык данного периода в контексте культурных явлений. Наряду с этим, определение неясных сторон данной проблемы посредством диахронического и синхронического анализа также является важной частью нашей диссертационной работы.

Степень изученности темы. Лингвокультурный анализ литературных текстов, являясь в современной лингвистике одним из значимых направлений в определении роли языка при освещении культуры, в течение пятидесяти последних лет признается самостоятельной отраслью лингвистической науки.

Вопрос о взаимоотношениях языка и культуры тысячелетиями привлекает к себе внимание учёных. Лингвокультурология как новая отрасль лингвистической науки возникла в 90-х годах XX века.

Что такое лингвокультурология или что в себе может воплощать эта наука? По мнению русского языковеда Е.И. Зиновьевой, «это раздел филологической науки, представляющий различные способы охвата знаний мира о языках населения земного шара посредством изучения языковых единиц на разных уровнях, в том числе в речевой деятельности, речевом поведении людей в процессе взаимодействия, в объектах и рассматривающий ценность анализированного материала с отражением его особой специфичности ...»¹. То есть, лингвокультурология, являясь отражением культуры народа через язык, изучает все культурные факты и особенности человечества или отдельных народностей и наций.

По мнению лингвиста А. Вежбицкого, «Язык необходим как руководство для понимания культуры, в то же время, лексика языка как зеркало отражает степень культурности, духовного обогащения народов»².

В качестве объекта изучения науки лингвокультурологии можно определить отраженные через язык контенты, созданные культурой и языком в совокупности. Объектом лингвокультурологии является изучение взаимодействия между языком и культурой, где язык в качестве «переводчика» культурной информации в то же время подвергает рассмотрению его приоритет, порожденные самим человеком.

Лингвокультурология занимает особое место среди лингвистических и культурологических наук. Вместе с тем не следует упускать из виду молодые науки - социолингвистику и этнолингвистику, расположенные в одном ряду с лингвокультурологией. Все эти три отрасли лингвистической науки неразрывно связаны с культурой, однако их частичные различия можно наблюдать при анализе текстов. Например, Рузиева Л.Т. в статье «Прецедентные имена в русской и таджикской лингвокультурах» о роли лингвокультурологии отмечает следующее: «Она также может быть семиотической системой знаков, и более того, присущей для каждого отдельного языка»³.

Этнолингвистика и лингвокультурология связаны друг с другом как частная и общая лингвистика⁴. Выражаясь иначе, можно сказать, что этнолингвистика может быть таджикской, немецкой, английской, однако лингвокультурология, являясь более обширной, чем этнолингвистика, имеет дело также с проблемой, выходящей за рамки национальности.

Здесь показано ограничение этнолингвистики наряду с лингвокультурологией. В лингвистических энциклопедиях она также интерпретируется как связанное с родовыми (этническими) отношениями: «Этнолингвистика изучает отношения между языком и культурой во взаимосвязи с этническими особенностями и в дальнейшем изучает развитие языка в общественной деятельности»⁵.

---

¹ Зиновьева Е. И., Юрков Е. Е. Лингвокультурология: теория и практика [Текст] / Е.И. Зиновьева. – Санкт-Петербург, 2009. - 192 с.-С.13.

² Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. - 416 с.-С.22

³ Рузиева Р. Т. Прецедентные имена в русской и таджикской лингвокультурах [Текст] / Р. Т. Рузиева. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ №4/2(84). – Душанбе: Сино, 2012. -264 с. С.65-67.

⁴ Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии [Текст] / А. Т. Хроленко. – М.: Наука, 2006. -184 с.-С.31.

⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. -608 с.-С.530.

В таджикском языкознании проблеме лингвокультурологии посвящены исследования Косимовой М.Н., Косимова О.Х., Исмадова С.М., Бобомуродовой М.У. и др.⁶

Лингвист С.М. Эшназарова в своей кандидатской диссертации представила краткую информацию о термине «культурологическая лингвистика» и «этнолингвистика» на примере концепта «время»⁷.

Таким образом, процесс культурной лингвистики, уже давно служащий в некоторых разделах прикладной лингвистики, таких как межкультурное общение и языковая коммуникация, позволяет получить существенные результаты.

Связь исследования с программами и научной тематикой. Результат этого исследования может способствовать дальнейшему развитию толковые словари и лингвокультурной направленности. Тема настоящего исследования является частью научно-исследовательской работы отдела языка ИЯЛ НАНТ.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Целью исследования данной темы является выявление и представление лингвокультурных особенностей лексики украшений и драгоценных камней в письменном материале персидско-таджикского языка X–XII веков и содействовать таким образом изучению и развитию формирования лексики и отбора терминов среди некоторых слов данной лексической группы в произведениях рассматриваемого периода.

Задачи исследования. Изделия декоративно-ювелирного мастерства являются одним из первоначальных культурных достижений и народного изящного искусства, и вполне естественно, что изучение различных лингвокультурных аспектов данной группы словарных единиц не лишено значимости. Следовательно, относительно исследования данной диссертации поставлены следующие задачи:

- определение лингвокультурной позиции словарных единиц, выражающих название украшений и драгоценных камней в письменных памятниках таджикского языка X–XII веков;
- показ семантической зависимости на примере культуры и языка, особенностей народных ремесел, национальных традиций и обычаев;
- определение места употребления слов этой группы в письменных памятниках языка рассматриваемого периода;
- лексико-семантический анализ словарных единиц, выражающих украшения и драгоценные камни в письменных произведениях таджикского литературного языка X–XII веков;
- классификация словарных единиц в разные лексические и семантические слои;

---

⁶ Косимова М. Н. Об дар «Шохнома»-и Фирдавси/ М.Н. Қосимова – Душанбе: Сино, 2003. -104с.; Касимов О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькасима Фирдоуси [Текст] / О.Х. Касимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с.; Исмадов С. М. Тоҷ андар «Шохнома» [Матн] / С.М. Исмадов. – Душанбе: Деваштич, 2009. -166 с. Бобомуродова М. У. Пажухиши (тахқиқи) этнолингвистии вожағони ороиши занон [Матн] / М.У. Бобомуродова. – Душанбе: Дақиқи, 2014. - 167 с;

⁷ Эшназарова С. М. Лингвокультурологический анализ концепта «время» в русском и таджикском языках (на правах рукописи) [Текст] / С.М. Эшназарова. – Душанбе, 2019. - 145 с.-С.147.

- обзор и интерпретация лексики, выражающей украшения и драгоценные камни, по смысловым оттенкам;

- лексический, структурный и семантический анализ словарных единиц, обозначающих украшения и драгоценные камни;

- этимологический анализ лексики, обозначающей украшения и драгоценные камни;

- принадлежность лексики украшений и драгоценных камней к частям речи и др.

Методы исследования. Исследование темы было проведено на основе метода синхронного анализа. В необходимых случаях использовались общепринятые методы исследования лингвистической науки, такие как сравнительно-историческое исследование, статистический метод исследования, метод контент-анализа. При помощи этих методов нам удалось изучить этимологию лексических единиц на примере лексики украшений и драгоценных камней, и вместе с тем выделить структуру и лингвокультурные аспекты некоторых из них.

Научная новизна диссертации. Данная диссертация в лингвокультурном плане считается одним из первых научных исследований лексических единиц, относящихся к лексике украшений и драгоценных камней таджикского языка, в которых рассмотрены особенности применения лексики, выражающей название украшений и драгоценных камней в письменных памятниках таджикского языка X–XII веков, конкретно изложены их лексические, семантико-культурные особенности.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Данная диссертация представляет собой первое и конкретное научное исследование в области изучения лингвокультурных аспектов лексики украшений и драгоценных камней в письменных памятниках таджикского литературного языка X–XII веков. Данное исследование усовершенствовано на базе лингвистических исследований отечественных, русских, европейских и иранских ученых и лексикографов, таких как П. Хорн, Ж. Лазар, Д.Н. Маккензи, Ф.Вольф, В.С. Расторгуева, Д. Эдельман, Ш. Рустамов, М.Н. Косимова, Д. Саймиддинов, Т.Н. Хаскашев, Х. Маджидов, Б. Камолиддинов, Д. Ходжаев, А. Хасанов, С.Назарзода, М.Султонов, Т.Шокиров, О.Х. Косимов, М.К. Саломов, Ж.Б.Гулназарзода, Ш. Исматуллозода, Ф.Ш. Шарифова, С.Ф. Низомова, Р. Шодиев, А.Б. Джобиров, М. Броимшоева, М. Бобомуродова, М. Бахор, П.Н. Хонлари, А. Деххудо, Р. Шафак, М. Хасандуст, Б. Фарахваши, Х.Р. Богбеди, М. Абулкосими, Э. Бахроми и др.

Объект исследования. Объектом исследования явились лексические явления языка таких письменных памятников X–XII веков, как поэзия Абуабдулло Рудаки и его современников, «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси, стихи Манучехри Домгани, Абулькасим Хасан ибн Ахмад Унсури, Фаррухи Сиистани, Хаким Санаи Газнави, а также часть прозаических произведений X–XII веков и др.

Предмет исследования. Предметом исследования диссертации явилось изучение лингвокультурных, структурно-этимологических аспектов лексики украшений и драгоценных камней на основе письменного материала таджикско-персидского языка X–XII веков.

Личный вклад соискателя в исследовании проявился в том, что настоящая диссертация явилась в таджикской лингвистике одним из первых научных изысканий по рассматриваемой теме. В данном исследовании впервые изучена лексика

таджикского языка X–XII веков, обозначающая украшения, драгоценные камни и металлы на основе конкретных сопоставлений и умозаключений. Представлены лингвокультурологические, лексико-семантические, структурные и этимологические аспекты этой группы слов. В данном контексте нами опубликовано несколько статей и тезисы.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности.

Данная диссертация соответствует паспорту научной специальности по направлению филология на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - Таджикский язык и освещает лингвокультурологические аспекты понятий украшений и драгоценных камней в таджикском языке X–XII веков.

Основные положения диссертации, выносимые на защиту:

1. В таджикских литературных произведениях X–XII веков бытует множество лексических групп словарного состава таджикского языка, которые еще не подвергались изучению, где важным разделом является лексика украшений и драгоценных камней.
2. Лексика украшений и драгоценных камней, принципиально отличаясь своей исходной и метафорической семантической спецификой от других групп лексики с точки зрения семантики, в тексте в сочетании с другими словарными единицами создают новые разнообразные значения и оттенки.
3. Народные поверья и убеждения относительно драгоценных камней стали причиной зависимости некоторых из них от повседневной жизни народа, где эта группа лексики имеет наибольшее распространение в таджикском литературном языке данного периода, связывая мышление людей с мифическими и религиозно-культурными явлениями, и обуславливая в данном контексте появление новых смысловых оттенков этой группы словарных единиц.
4. Словарные единицы и термины лексики украшений и драгоценных камней активны в процессе словообразования и создают новые слова в сочетании с префиксами и суффиксами. Большая часть лексики данной группы сформировала при помощи суффиксов новые значения. Образование лексики украшений и драгоценных камней при помощи префиксов встречается редко.
5. Часть лексики украшений и драгоценных камней в таджикских письменных памятниках X–XII веков составляют слова, относящиеся к драгоценным металлам, которые иногда бытуют в тексте вместе с украшениями и драгоценными камнями в одном семантическом поле.
6. Происхождение лексики украшений и драгоценных камней относится к разным языкам, количество заимствованных лексем с точки зрения языковой принадлежности отличается, и такое обстоятельство связано с разными историко-культурными факторами.
7. В то же время некоторые единицы таджикского языка из данной словарной группы сохранили свою первозданность при проникновении в другие языки.

Апробация и применение результатов диссертации. Содержание диссертации и разделов данной работы обсуждалось на научных заседаниях и семинарах отдела языка ИЯЛ НАНТ, по результатам исследований и выводам диссертации автор выступал с докладами на республиканских и международных конференциях и

опубликовал их текст в виде отдельных статей. Выводы и некоторые теоретические аспекты диссертации были опубликованы в виде статей, в том числе 4 статей напечатаны в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте РТ. Диссертация обсуждалась на совместном заседании отдела языка и отдела лексикографии и терминологии Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ (протокол № 4, от 28 января 2022 года) и единогласно представлена к защите.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы. Главы, в свою очередь, разделены на разделы, а некоторые разделы на отдельные подразделы. Общий объем диссертации составляет 186 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении диссертации представлена актуальность исследования, степень изученности темы, цель исследования, задачи исследования, методы исследования, научная новизна исследования, теоретическая и практическая значимость исследования, объект исследования диссертации.

Первая глава диссертации, названная «**Лексико-семантические особенности лексики украшений и драгоценных камней в таджикском языке X–XII веков**», включает 5 разделов и соответствующие подразделы, посвященные истории изучения лексических единиц украшений и драгоценных камней, их семантической специфике.

В первом разделе «Изучение отраслевой лексики на основе таджикско-персидского литературного языка X-XII веков», рассмотрены вопросы истории и степени изученности отраслевой лексики, где отраслевая лексика, изучение её различных языковых особенностей в таджикском языке в течении последних нескольких десятилетий привлекали пристальное внимание ученых и исследователей.

Рассмотрение и исследование лингвокультурологических аспектов лексики украшений и драгоценных камней в литературном языке X–XII веков не только в таджикском языке, но и в других иранских языках, которые исторически имеют одни и те же корни, не упускаются из виду, поскольку язык данного периода является основой современного дари и персидского языков.

Хотя до XI века и составлялись отдельные толковые словари, однако по сведениям источников, не все они дошли до наших дней. Одним же из дошедших является «Lughat-i Furs» Асади Туси, в котором приведено толкование некоторых примеров из группы лексики украшения и драгоценных камней и металлов, таких как **лаъл - рубин (с.286)**, **марчон - коралл (с.356)**, **луълу - жемчуг (с.356)**, **буссад – коралловые бусы (с.356)**, **бахрамон - рубин (с.347)** и т.д.

Второй подраздел первого раздела «**Степень изучения лексики различных направлений науки в произведениях X–XII веков**» посвящен анализу исследований, где рассмотрены научные труды ученых этой эпохи, таких как Абуали ибн Сино, Абунаср Фороби, Абурайхон Бируни, Саолаби, Майсари, Закария Рози, Абумансур Али Хирави, Омар Хайям, Носир Хусрав и др.

В частности, многие ученые и востоковеды, выразив свое мнение относительно терминологии и словообразования «Донишнаме» Абуали ибн Сино, также составили отдельные статьи и монографии в данном направлении. Вместе с тем, в данном направлении ценная статья опубликована также иранским лексикографом

Мухаммедом Муином⁸. Среди российских и западных ученых интересные мнения по данному сочинению высказали В.А. Лившиц, Л.П. Смирнова, Ж. Лазард и другие⁹.

В изучении научных трудов особого внимания заслуживает терминография и отбор терминов в письменных памятниках X века. В этой связи следует отметить произведение Абурайхана Беруни «Китабу-т-тафхим», по которому языковедом М.Х. Султоном составлена научная работа, названная «Научная терминология «Китабу-т-тафхим» Абурайхана Беруни», в трех главах которой автор дискутировал о лексике, терминологии и заимствованной терминологии «Китабу-т-тафхим» и провел примечательное научное исследование.

О персидском словообразовании и терминоотборе в произведениях Абурайхана Беруни отмечалось большинством исследователей истории персидского языка и терминологии, однако обособленно обширные сведения по этому вопросу представлены иранским ученым Джалолом Матини в статье «Худуди ибтикори Абурайхон Беруни дар сохтани луғоти илмии форси» («Рубежи начинаний Абурайхана Беруни в составлении персидских научных словарей»)¹⁰.

Исследователь истории таджикского языка С. Халимов в книге «История таджикского литературного языка», представив сведения о научной, литературной, географической и языковой значимости «Худуд-ул-олам», подчеркивает, что «В данной книге мы встречаем названия многих **металлов и минералов** - мис (медь), **сурб** (свинец), **мағнотис** (магнит), **зар** (золото), **сим** (серебро), **охан** (железо), **зог** (зок) (купорос), **симоб** (ртуть), **арзиз** (олово), а также **названия многих драгоценных камней** – **лочувард** (лазурит), **санги сурма** (сурьмовый камень), **санги фасон** (точильный камень, брусок), **пирӯза** (бирюза), **зумуррад** (изумруд), **забарчад** (хризолит), **чароғсанг** (мумиё) и т.д.»¹¹.

О терминологии и грамматических формах слов, философской лексике и терминологии этой ценной книги свое мнение в виде статей и отдельных монографий опубликовали такие отечественные и зарубежные исследователи, как С. Айни, М. Муин, А.А. Семенов, А. Массэ, Э. Муравидж, А. Байзоев и др.

Второй раздел первой главы «**Семантические особенности лексики драгоценных металлов и камней в таджикском языке X–XII веков**» также состоит из двух подразделов, посвящается семантическим особенностям лексики драгоценных металлов и камней. В подразделе «**Семантические особенности лексики драгоценных металлов**» автор, опираясь на исторические источники, отмечая известность весьма многих видов металлов и их применение среди населения, подчеркивает, что чеканные монеты в некоторых случаях занимают важное место в восстановлении исторических деталей. К примеру, по идентификации образов богов, Ахеменидских шахов, атрибутам украшения ими волос, одежды и военного снаряжения точные сведения были получены именно посредством чеканных монет.

⁸ Мухаммад Муин. Луғоти форсии Ибни Сино ва таъсири онҳо дар адабиёт [Матн] / Муин М. // Маҷаллаи донишқандаи адабиёт. Техрон, 1332, шумораи 2, соли дувум, -С.2-38.

⁹ Лившиц В. А., Смирнова Л. П. Язык «Даниш-наме» и роль Ибни Сино в развитии персидско-таджикской научной терминологии [Текст] / В. А. Лившиц // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Т. 3. – М., 1981. С.115-151.

¹⁰ Матини Чалол. Худуди ибтикори Абурайхони Беруни дар сохтани луғоти илмии форси [Матн] / Чалол Матини // Маҷаллаи донишқанда, адабиёт ва улуми инсонӣ. – Машҳад. Шумораи 3, соли 9, С.433-445.

¹¹ Халимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. Асри X [Матн] / С. Халимов. – Душанбе: УДТ, 1980, -96 с.-С.27.

Как правило, при чеканке монет **медь** имеет более низкую ценность, чем **золото** и **серебро**, однако в произведениях этих веков она имеет более широкое применение, по сравнению с обеими другими. К примеру, одним из видов чеканных монет, широко используемых во времена Сасанидов, назывался **пашиз** (разменная монета), который изготавливался из чистой меди¹². Однако в «Толковом словаре таджикского языка» и «Кратком словаре Шахнамэ» оно интерпретируется как «малоценная темноцветная денежная единица», что свидетельствует о его относительно низкой стоимости. Возможно, этот вид металла был удостоен более высокой ценности во времена Сасанидов, чем в Саманидский период, поскольку логично предположить, что с ростом чеканки серебрянных и изготовленных из золота монет в более поздние периоды в качестве единицы денежного обращения к **пашизу** проявлялась меньшая значимость. В следующем бейте Рудаки слово **пашиз** имеет противоположное словам **жемчуг** и **яхонт** значение:

Чу фазли мир Абулфазл бар хама маликон,
Чу фазли **гавхару ёкут** бар набахра **пашиз**¹³.
*Словно милость эмира Абулфазла над всеми царями,
Подобно ценности жемчуга и яхонта над грошами пашиза.*

В таджикском языке X–XII веков эти слова употреблялись также наряду со словами, обозначающими названия малоценных украшений. В данной связи можно упомянуть слово **чамаст**, описанное в «Лугате Фурс» Асади Туси как «малоценный синеватый кварц, частично красноватый», там же в сноске уточняется как «чавохири бекимат» (неценный самоцвет), а в конце поясняется как «булур» (хрусталь).¹⁴

Таким образом, драгоценные металлы, являясь частью великих открытий человечества на Земле, свидетельствуют о трудолюбии, просвещенности и цивилизованности человечества. Поскольку посредством группы драгоценных металлов и народных ремесел до наших дней сохранились наша таджикская культура и язык.

Второй подраздел второго раздела назван «**Семантические особенности драгоценных камней**» и по мнению исследователя, этот вопрос имеет в таджикской лингвистике значительный прецедент изучения.

Известный таджикский ученый Абурайхан Беруни в книге «Аль-джамахир фил-джавахир», разделив все горные породы, камни и металлы на группы, рассмотрел физические характеристики их 300 видов¹⁵.

Из наблюдений следует, что слова, обозначающие драгоценные камни, составляют особую часть лексики таджикского языка. Данная группа слов встречается практически во всех текстах поэтических и прозаических произведений X–XII веков.

К примеру, камень **акик** (сердолик), в словаре приведен как вид драгоценного камня, имеющий красноватый и желто-оранжевый цвет; **акик шинондан** (инкрустировать сердоликом) украсить что-либо сердоликом. 2. *перен.* красноватый,

¹² Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. - 310 с.-С.235.

¹³ Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с.-С.122.

¹⁴ Тӯсӣ Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. - 492 с.-С.85

¹⁵ Абурайхон Беруни, Муҳаммад ибни Аҳмад. Ал-ҷамоҳир фил-ҷавоҳир / Беруни Абурайхон. Таҳқиқи Юсуф ал-Ҳодӣ [Матн] – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1374. - 570 с.-С.570.

алый; **лабони ақиқ** алые губы; **ақиқи Яман (яманӣ)** знаменитый красный сердолик, привозимый из Йемена; **чоми ақиқ** в иносказательном смысле описан как бокал, наполненный красным вином¹⁶.

Другим декоративным камнем, используемым в производстве и строительстве, является **алмос** (алмаз). В ТСТЯ даны следующие значения **алмос** (алмаз): 1. драгоценный минеральный камень, превосходящий другие редкие камни по блеску, качеству и твердости. 2. *перен.* все острое и яркое. 3. стеклорежущий инструмент¹⁷. В «Кратком словаре «Шахнамэ» истолкован в значении драгоценного камня, стального лезвия¹⁸.

В «Шахнамэ» Фирдоуси слово **алмос** употреблено более 33 раз и, как следует из примеров, это слово также имеет словообразовательную особенность. Следует отметить, что данное слово в большинстве стихов выступает в значении повтора (часто обозначая нечто остроконечное):

Зи теғи ту **алмос** бирён шавад,
Замин рӯзи чанги ту гирён шавад¹⁹.
*От клинка твоего расплавляется алмаз,
Земля в день твоей битвы проливает слёзы.*

Третий раздел первой главы - «**1.3. Лексика драгоценных камней, относящихся к водоёмам на таджикском языке X–XII веков**» посвящен анализу словарных единиц, обозначающих название украшений и драгоценных камней, относящихся к морю, которые занимают видное место в таджикском языке. В творчестве литераторов X–XII веков эта подгруппа лексики имеет широкое применение. Согласно сведениям источников, распространение или проникновение ЛУДК в книжный язык продиктовано их зависимостью от деятельности торговцев, поскольку из культуры таджикского народа известно, что этот древний род людской в разные исторические периоды не был равнодушен к украшениям и драгоценным камням.

Так, из исследования дополнительных значений слова **гавхар** (жемчуг, самоцвет) выясняется, что данное слово активно становится многозначным и имеет множество синонимов. Наряду с этим, гавхар имеет древнюю историю и тесно связано с культурой таджикского народа. Например, приведём связь такой прекрасной фразы с ритуалами и верованиями народом иранского происхождения, известной как “Гавхари шабчароғ” (самоцвет, озаряющий ночь).

Употребление данного слова в таджикском языке изучаемого периода весьма примечательно и обильно. В частности, в стихах Рудаки оно замечено 4 раза. В следующем бейте слово **гавхар** употреблено в переносном значении асл (суть), единственное начало:

Ҳар ду як **гавхаранд**, лек ба табъ,
Ин бияфсурду он дигар бигдохт²⁰.

¹⁶ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.-С.52.

¹⁷ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.-С.57.

¹⁸ Фарҳанги мухтасари “Шохнома” (Тартибдиҳанда Иброҳим Ализода) [Матн]. – Душанбе: Адиб, 1992. - 496 с. с.22

¹⁹ Абулкосим Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулкосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ.1,с.320.

²⁰Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С. 70.

*Оба, одной **сути**, но по натуре,
Один поблекнул, другой сплавился.*

Литераторы при выражении мысли и события или словесном описании зрелища первоначально учитывают цвет данной группы предназначенной для украшения продукции. Свидетельством данного мнения является следующий стих Устода Рудаки из его известной касыды «Шикоят аз пирӣ» (Жалоба на старость), где при описании зубов приведено слово **дурр** (жемчуга):

*Сапеду симрада буду **дурру** марчон буд,
Ситораи сахарӣ буду қатраборон буд²¹.
То были ряды серебра, **жемчуга** и коралла,
То были звезды на заре и капли дождя.*

Слово **дур(р)** в таджикском языке рассматриваемого периода, в частности в «Шахнаме» Фирдоуси употреблено 46 раз для выражения разных значений и смысловых оттенков. Следует отметить, что в «Шахнамэ» Фирдоуси по сравнению с другими письменными материалами X–XII веков слово дур(р) употреблено чаще. В следующем стихе оно приводится в своём первоначальном значении:

*Аз айвони солор то пеши дар
Ҳама **дурру ёкут** бориду зар²².
От чертога престольного до самых дверей,
Посыпались **жемчуга и рубины** да злата.*

Весьма примечательно и слово **марворид** (жемчужина), заменяемое в произведениях этой эпохи словами **дур**, **гавхар**, **садаф**, **лӯълӯ**, **буссад**. Однако, несмотря на эти замены, не было утеряно первоначальное значение слова и на его основе возникли другие метафорические значения. К примеру, в следующем стихе Рудаки слово **марворид** прекрасно и восхитительно описано его синонимами:

*Рӯят дарёи хусну лаълат марчон,
Зулфат анбар, **садаф** дахан, **дур(р)** дандон²³.
Твой лик словно речная краса, губы - **рубин и кораллы**,
Кудри твои – амбра, уста - **жемчужница** с рядами **перлов**.*

В следующем стихе слово **марворид** (жемчуг) дано со значением его обычного вида:

*Аз гумон огах на, дар дил бувад хамчун гумон.
Ойина дидӣ, бар ӯ густарда **марвориди сурх**²⁴.
Не ведомая догадка, пусть будет она и в сердце догадкою,
Увидивши зеркало, в коем рассыпан красный жемчуг.*

Следует отметить, что данное слово также встречается и в прозаических произведениях рассматриваемых веков. Оно употребляется в прозаических произведениях в значениях, имевших широкое применение в научных и литературных произведениях:

²¹Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С 16

²²Абулқосим Фирдавӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ2, С. 147.

²³Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С. 212.

²⁴Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с. С. 363.

“Овардаанд, ки чун Кутайба Байкандро бикшиод дар бутхонае яке буте симин ёфт бар вазни чаҳор ҳазор дирам. Ва симин ҷомаҳо ёфт, ҷумлаҳоро гирд кард ва баркашид саду панҷоҳ ҳазор мисқол баромад. Ва ду донаи **марворид** ёфт ҳар яке чун байзаи кабутар”²⁵ (Повествуют, что при завоевании Кутайбой Байканда в кумирне он нашел одного серебряного идола весом в четыре тысячи дирхамов. И нашел украшенные серебром халаты, вес которых в общей сложности составил сто пятьдесят тысяч мискалей. И нашел два жемчужных камня, каждый из которых был размером с голубиное яйцо).

Из приведенного выше текста выясняется, что **марворид** (жемчужины) по природе имели различные размеры и что в X–XII веках они собирались как предмет роскоши и богатства.

В следующем стихе слово **марворид**, получив метафорическое значение, означает выпадение дождя:

Бигрифт аз рӯи дарё абри фарвардин сафар,
З-осмон бар бӯстон борид **марвориди тар**²⁶.
*Побрели облака месяца фарвардин над рекой,
С неба выпали на сад жемчужины дождевые.*

В случае употребления синонимов слова **марворид** (жемчуг) следует отметить, что не все слова, выражающие это значение, не могут полностью заменить друг друга. То есть ни в одном языке не могут присутствовать два совершенно однозначных слова: «Как правило, при определении однозначности отмечается, что если два слова, являющихся однозначными, используются взаимозаменяемо, то в смысле речевой цепи изменение не происходит, однако следует обратить внимание на то, что ни в одном языке нет абсолютной однозначности, то есть нельзя найти два слова, которые могли бы употребляться взаимозаменяемо во всех предложениях языка, и не вызывали бы никаких изменений в значении данной цепи»²⁷. Следовательно, можно утверждать, что все слова, выражающие значение **марворид** (жемчуг), перечисленные нами выше, полностью являются однозначными относительно друг друга. Лексика украшения, относящаяся к морю, отражает культуру и обычаи персо-таджикского народа в прошлом. Ей ещё свойственны неясные стороны, не нашедшие полного решения в таджикской лингвистике.

Четвертый раздел первой главы назван «**Лексика женских декоративных украшений в таджикском языке X–XII веков**». Лексика женских декоративных украшений на таджикском языке составляет особый лексический пласт. В письменном материале X–XII веков под разными названиями встречаются слова, обозначающие название женских украшений и убранных, такие как **зеби гардан** (нашейное ожерелье), **чавак** (нашейное украшение с бисером), **тавқ** (нагрудное украшение), **хайкал** (ожерелье), **мухра** (ожерелье из коралла, бусинка), **мухраи гардан** (нашейные бусы), **ангуштарин** (перстень), **дастпона** (браслет), **гулӯбанд** (узорная повязка с изображением цветов), **гӯшвор** (серьги) и т.п. Названия некоторых из них появились в наше время. К примеру, по мнению О.А. Сухаревой **мухрамарчони хафтшаклдор**

²⁵ Наршаҳӣ, Абӯбақр. Таърихи Бухоро [Матн] / Абӯбақри Наршаҳӣ. – Душанбе, 2012. -179 с. С. 40.

²⁶ Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с. С. 84.

²⁷ Куруши Сафавӣ. Фарҳанги тафсирии маънишиносӣ [Матн] / Сафавӣ К. – Техрон: Фарҳанги муосир, 1384. - 137 с. С.106.

(семиформенные коралловые бусы), которые известны также под названием «зеби гардан» (нашейное ожерелье), появилось в начале XX века²⁸.

Популярным видом женского украшения является **гарданбанд** (ожерелье; монисто), занимаемый видное место среди женского убранства, украшенного драгоценными камнями. В следующем стихе Устод Рудаки, приведя слово «гарданбанд» в форме “гардбандан”, в середине того ожерелья особо выделил роль рубина:

Бузургони чахон чун **гардбандан**,
Ту чун **ёкути сурх** андар миёна!²⁹.
*Великие мира сего словно ожерелье,
Ты же как центральный в нём рубин!*

В следующем стихе слово **халқа** применяется в значении **зердаст** (подчинённый). Слово **нигин** (драгоценный камень - вставка, вправленный в перстень), приведённый во втором полустишии, обеспечивает гармоничность речи, так как халқа (серьга) имеет в центре своей висящей части нигин, которым могут быть различные драгоценные камни для украшения:

Аз **халқаи** бандагит берун наравад,
То накши хаёт дар **нигини** дили мост³⁰.
*Нет избавления от серег рабства твоего,
Покуда узоры жизни на перстневой вставке наших сердец.*

Слово **нигин**, являясь одним из самых популярных слов среди лексики женских украшений и убранства, означает «драгоценный камень или металл, вставляемый в гнездо перстня». 2. перстень, кольцо. 3. кольцо с выгравированным оттиском власти, считающимся символом царской власти; зери нигин будан - находится под чьим-то решением, быть под чьим-то подчинением; ба зери нигин даровардан - подчинить себе, заставлять повиноваться».³¹

Поскольку лексика женских орнаментальных украшений является популярной и общеизвестной лексикой, то большинство из них вошло в состав общеупотребительных слов и прояснили особый слой лексического состава нашего языка.

Пятый раздел данной главы, названный «**Лексика орнаментальных украшений в сочетании с драгоценным металлом в таджикском языке X–XII веков**» посвящен анализу специальной группы слов. Большинство слов и понятий, выражающих украшения и драгоценные камни, которые мы нашли в литературном языке X–XII веков, обладают декоративными, медико-лечебными свойствами. К словарным единицам, сочетающимся с драгоценностями, также можно отнести ртутную руду. Другим вариантом слова ртуть в памятниках письменности X–XII веков является чева/цива (жева):

²⁸ Сухарева О. А. Изменение в типе головных уборов и украшение в середине XIX век (на материалы Самарканда – из истории костюмов народов Средней Азии [Текст] / О.А. Сухарева. – Москва, 1982. -142 с.С. 64.

²⁹ Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С. 312.

³⁰ Ашъори хақимон ва орифон [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2010. - 480 с.С. 245.

³¹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С. 955.

«...ва баъзе равон бувад, чун нафт ва қир ва **чива** ва мӯмийӣ»³² (... некоторым, таким как нефт, смола, **ртуть** и мумиё свойственна текучесть)

В группу лексики ценных пород, смешанных с металлом, можно также отнести слово **сурьма**.

Вышеуказанное слово в таджикском языке выражает понятие украшения, как в прошлом, так и в настоящем, и является общеупотребительным. Слово **сурьма** в поэзии Рудаки употребляется в исходном значении:

Ҳамчунон **сурма**, ки духти хубрӯй,
Ҳам ба сони гард бардорад зи рӯй³³.
*Также сурьма, что прекрасная дева,
Словно прах снимает с лица.*

Выводы по первой главе. Испокон веков украшения и драгоценные камни известны в истории человечества как часть культуры и обрядовые элементы народных традиций. В таджикском языке X–XII веков имеют широкое употребление слова **алмос** (алмаз), **марчон** (коралл), **лаъл** (рубин), **лочвард** (лазурит), **акиқ** (сердолик), **гавҳар** (перл), **дахнач** (малахит), **бахрамон** (рубин), **бечода** (гранат), **булур** (хрусталь), **буссад** (коралловый бисер), **зумуррад** (изумруд), **забарчад** (хризолит), **ёқут** (яхонт), **фирӯза** (бирюза) и т.п.

Из распространенных в таджикском языке X–XII веков названий драгоценных металлов можно отметить **арзиз (олово)**, **дирам** (старинная серебрянная монета), **динор** (золотая монета, червонец), **мис (медь)**, **чамаст** (кварц) и т.п., каждый из которых до сих пор не утеряти своё место.

Безусловно, особенно в данном случае уместно отметить любовь таджиков ко всему прекрасному и эlegantности. В состав этой группы лексики входят **фирӯза (бирюза)**, **садаф (перламутр)**, **марчон (коралл)**, **марворид (жемчуг)**, **гавҳар (перл)**, **дур(р)** (жемчуг), **лӯълӯъ** (жемчужина) и т.д.

Вторая глава диссертации «Лексика украшений и драгоценных камней таджикского языка X–XII веков по происхождению» охватывает три соответствующих раздела и подразделы и посвящен исследованию происхождения данной группы слов.

В **первом разделе**, названном **«Исконно таджикская лексика»**, анализ начинается с происхождения наиболее употребительных слов данной семантической группы. Одним из наиболее выразительных слов в названии украшений и драгоценных камней в таджикском языке X–XII веков является слово **ганч** (сокровища). Данное слово иранского происхождения в нашем языке имеет длительную историю. Его история до древнеперсидской эпохи недоступна. Однако оно описано в древнеперсидском: *gazna-, *ganza-; в среднеперсидском: *ganja в значении «богатство, драгоценность». На арамейском или сирийском языке – «ganza». Согласно сведениям лексологов Растаргуевой и Эдельмана, это слово через древнеперсидский язык проникло также в индийский язык среднего периода в форме

³²Мухаммад ибн Махмуд ибни Ахмади Тӯси. Аҷоибнома [Матн] / Тӯси Ахмади ибни Махмуд ибн Мухаммад. Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот. – Душанбе: Эр-ғаф, 2016, - 604 с. С.137.

³³Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с. С.330.

ganjavara (в значении казначей)³⁴. Слово **ганчоиш** обозначает «склоняться к сокровищам, указывать пределы и границы сокровищ» (в сочетании с суффиксом оиш/иш: гунчоиш – означает «объем»). В нижеследующем примере оно выступает в значении сокровищница, место хранения украшений и драгоценных камней:

Дигарбора з-ин бехтар ороямат,
Дари **ганчхо** пеш бикшоямат³⁵.
*Ещё прекраснее этого украсу тебя,
Двери сокровищниц пред тобой открывая.*

Если обратиться к истории происхождения слова **гӯшвор/гӯшвора** (серьги), то выясняется, что он состоит из двух полнозначных компонентов, поскольку суффикс -**вор** происходит от древнеперсидской формы bāra (в значении бар/бурдан (нести) (*bar-)), а второй компонент *gauša (звук, голос; ухо). В авестийском языке *gauša-+ā*-vara- употреблялось в значении украшения для ушей³⁶. То есть оба компонента этого слова имеют персидское происхождение. В современном таджикском литературном языке имеет форму **гӯшвор/гӯшвора** и обозначает украшение, относящееся к ушам. В этом же значении встречается и в «Шахнамэ»:

Зи афсар сари пилбон пурнигор,
Ҳама пок бо тавку бо **гӯшвор**³⁷.
*Венец красуется на главе погонщика слонов,
Ожерельем все блещет, да серьгами.*

Другим исконно таджикским словом, обозначающим название украшений и драгоценных камней, является слово **гавҳар**. Данное слово известное в древнеперсидском в форме *gaua-t/ura-, употреблялось в значении «природа, естественный». В среднеиндийском языке употреблялся в форме gotrā в значении «поколение, семья, основание». В среднеперсидском встречалось в форме **gōhr**, обозначавшее «существование, естество», а затем получившее значение **санги қиматбаҳо** (драгоценный камень), **маъдан** (минерал). В новоперсидском и таджикском языке известен в форме gohar, gauhar³⁸.

В результате этимологического исследования исконно таджикских слов, выражающих название украшений и драгоценных камней, можно сделать вывод, что они во все времена употреблялись для выражения разных значений, метафор, иносказания и высокого видения говорящего.

Второй раздел - «**Займствованная лексика**» состоит из трёх разделов и посвящен анализу лексики драгоценных камней и металлов, имеющих арабское, греческое, европейское и индийское происхождение. В развитии и совершенствовании языков, безусловно, наблюдается зависимость. Большая часть заимствованных слов таджикского языка состоит из арабских слов. Таджикский язык более тысячи лет

³⁴ Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков [Текст]. Том 3 / В.С. Расторгуева. – Москва: Восточная литература. 2007, - 494 с.С. 259.

³⁵ Абулкосим Фирдавси. Шохнома. Чилдхон 1-10 [Матн] / Фирдавси Абулкосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ1, С. 35.

³⁶ Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 3. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. - 832 с.С. 251.

³⁷ Абулкосим Фирдавси. Шохнома. Чилдхон 1-10 [Матн] / Фирдавси Абулкосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ4, С. 107.

³⁸ Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 3. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. - 832 с. С.227.

находился в социальных отношениях с арабским языком, и вполне естественно, что между этими языками происходил взаимообмен лексики.

О том, что слово **акик** (сердолик) является арабским, указывается в большинстве толковых словарей таджикско-персидского языка. Вместе с тем очень близко к истине то, что русское название этого драгоценного камня - **сердолик**, происходит от названия города Сардис, находившегося в древней Малой Азии. Поскольку в прошлом этот город располагался в пустынной местности, то можно предположить, что слово перешло в русский язык с греческого и стало известно как научный термин в значении **акик**³⁹. С другой стороны, слово **сердолик** близко по звучанию с русским **сердце**, в значении центрального органа человека. Слово «сардис», подвергнувшись трансформации, в русской вариации стало произносится «сердолик». Это слово было интерпретировано некоторыми лингвистами как «дилафзо», «дилафрӯз» (радующая сердце; освещающая душу) от слова дил (сердце)⁴⁰.

Слово **лӯлӯ//лӯлу** (жемчужина) по этимологическому происхождению относимое к арабскому языку и в стихах и прозе X–XII веков широко употреблялось в значении жемчуга, кораллов, сверкающего жемчуга.

Еще одним известным словом, обозначающим название драгоценность, является **тилю // тило // тало** (золото). Этот драгоценный металл, ввиду его блеска и свойственности ему цвета солнечного сияния, быстро притягивает к себе взор из-под почвы, а основной причиной того, что человечество из покон веков добывает его, является именно его цвет. Лексикографы относят происхождение корня данного слова к разным языкам. В ТСТЯ его отнесенность к какому-либо языку не указана. Также нет интерпретации данного слова и толковом словаре – «Лугате фурс» Асади Туси. Алиакбар Деххудо, интерпретируя слова **тилю** (золото) добавил фразу «на арабском читается как *захаб* (с арабского золото)»⁴¹. По мнению лексикографа Мухаммада Гиёсиддина данное слово имеет индийские корни: «Тало — это нежное целебное средство, которым мажут части тела. Часто слово тило это арабизированный тилло, являющийся индийским»⁴².

Греческая и европейская (международная) **лексика** составляет другую группу указанной лексики. Известно, что греческая культура с незапамятных времен и до наших дней притягивала к себе взоры и восхищала жителей всей планеты Земля. Можно утверждать, что взаимосвязь между иранскими и другими распространенными языками, в частности, греческим (латинским), начавшись со времен Ахеменидов, расширилась во времена Сасанидов.

Количество этих слов может быть незначительным, но можно заметить, что они обозначают те же слова, которые в таджикском языке играют важную роль в большинстве социальных и экономических сфер. Слово **алмос** (алмаз) по мнению исследователей, происходит от греческого. Иранский лингвист М. Хасандуст, считая корень данного слова производным от греческого языка, отмечает, что он был

³⁹Wikipedia.ru. санаи мурочиат: 03.10.2019.

⁴⁰Бобомуродова М. У. Бовархо (иримхо) - и марбут ба ороишоти занон [Матн] / М. У. Бобомуродова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ) баҳши филологӣ. 4/2 (133). – Душанбе: Сино, 2014. – С. 33-38. 34.

⁴¹Деххудо Алиакбар. Лугатнома [Матн] / Алиакбар Д. Чилдхон 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377.С. 785.

⁴²Ромпурӣ Мухаммад Гиёсиддин. Гиёс-ул-луғот [Матн] / М.Ф. Ромпурӣ. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. -460 с.С. 27.

заимствован в среднеперсидский период: «Перенят от греческого *adamas* (твердый) «алмос», «фүлод» (дословно: неукротимый, выносливый). Исследователь, считая звук «а» отрицательной приставкой, поясняет второй компонент в значении «укратить, подчинить» (после опускания суффикса)⁴³. Вместе с тем, следует отметить, что алмос (алмаз) имеет бесцветный, небесно-голубой, синий, черный, желтый и бурый цвета.

По мнению Мухаммада Хасандуста, греческое слово булур (хрусталь) проникло в персидский язык из арабского. Первоначально данное слово произошло от греческого «драгоценный камень синего цвета, с оттенком голубого, синий яхонт». Указанное греческое слово происходит от праkritского: *veroliya*. Последнее слово, по видимому, связано с дровелским *velūr* (название места, вероятно, в связи с наличием минералов этого драгоценного камня). Эта местность в настоящее время называется *Bêlūr* (Vellore) и является городом на юге Индии. На санскрите выступает в форме *vaidūrya* «синий яхонт»; аккадском: *burallu* «драгоценный камень, украшение»; в сирийском *berullā/bellūrā*; арамейском: *billūrīn* «синий яхонт», в немецком языке: *Beryll* «синий яхонт», *Brille* «очки» и *brilliant* «блестящий, сияющий, алмаз»; английском: *brilliant* «блестящий, сияющий, синий яхонт».

Слово **булур** (хрусталь) широко употреблялось в письменных памятниках X–XII веков в значении «драгоценный камень»:

Яке тахти заррин **булурун**-ш пой,
Нишаста бар *ӯ*-бар чахонкадхудой⁴⁴.
*На золотом троне с хрустальным подношьем,
Восседали могучий мира властелин.*

Другим словом, используемым при обозначении названия украшений и драгоценных камней в таджикском языке X–XII веков, было **забарчад** (хризолит). Это слово перешло с греческого в арабский, а затем через арабский в персидский⁴⁵. По утверждению М. Хасандуст **забарчад** (хризолит) в греческом языке означало «вид изумруда» (там же) и в том же значении было заимствовано таджикским языком.

В таджикском языке X–XII веков мы часто встречаем слово **забарчад**, употребляемое как в прямом, так и в переносном смысле. В следующем полустихии упоминается сосуд в виде ковша, сделанного из хризолита:

Чи аз чомаи нарму румӣ ҳарир,
Зи дурру **забарчад** яке обгир⁴⁶.
*И халаты из мягкого римского шелка,
И ковши из хризолита с жемчугами.*

В значении драгоценностей, золотых украшений:

Акику **забарчад**, ки додат ба ҳам,
Зи бори гарон шохи ту ҳам ба ҳам⁴⁷.

⁴³Мухаммади Хасандӯст. Фарҳанги решашиноҳти забони форсӣ [Матн] / Хасандӯст М. Ҷилдҳои 1-5. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. – 1393.С.263.

⁴⁴Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ2, С.41.

⁴⁵Мухаммади Хасандӯст. Фарҳанги решашиноҳти забони форсӣ [Матн] / Хасандӯст М. Ҷилдҳои 1-5. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. – 1393.С. 1540.

⁴⁶Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ10, С. 191.

⁴⁷Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ9, С.191.

*Драгоценности и злата, дарованные тебе,
От тяжести и ветви пригнулись твои.*

Другая группа указанных слов по происхождению является **индийскими заимствованиями**. Известно, что персидско-таджикский язык пережил долгую историю, и именно по этой причине он сохраняет в своём составе множество заимствованной лексики. Лексиколог, исследователь Х. Маджидов отмечает об этом следующее: «В доисторический период весьма древние заимствования происходили из мидийского, бактрийского, парфянского, согдийского, индийского, греческого и других языков. Сегодня они входят в всецело усвоенную группу лексики нашего языка и полностью согласуются с ее нормами употребления»⁴⁸.

Одним из индийских заимствований, существовавших в таджикском языке X–XII веков и используемых в хозяйственном лексиконе народа, было **потила**, обозначающее «широкий медный котел, чаще используемый в приготовлении халвы»⁴⁹. Данное слово имеет ограниченное употребление в письменных памятниках рассматриваемого периода:

*Рӯз ба оканда шудам, ёфтам,
Охури чун потилаи сифлагон⁵⁰.
Когда в конюшню днём я вошел,
Если, схожие котлу жалких, я нашел.*

Таджикский ученый X века Абурайхан Берунӣ, признав слово **марчон** (коралл), однозначным со словом **марворид** (перламутр) либо **дур** (жемчуг), одно из таких слов он считает происходным от санскритского слова *mañjara* «бутона цветка», *mañjari* «жемчужина»⁵¹. Те же значения на греческом выражало слово: *μαρμαρον*-марворид (жемчуг)⁵². Отсюда следует предположение, что **марворид** (жемчуг) — это греческое слово – а его синоним - **марчон** (коралл) - индийское слово. В некоторых источниках это слово происходит от индийского слова *mañjara* - букет цветов, соцветие⁵³.

Другое слово, являлось названием обычного боевого оружия - **балолоак**, то есть слово, употребляемое для обозначения определенного вида меча. По нашим наблюдениям выяснилось, что данное слово имело ограниченное употребление в письменных памятниках X–XII веков:

*Чи чиз аст он раванда тири хусрав?
Чи чиз аст он балолоак теғи буррон?⁵⁴
Что значит то парящая стрела властителя?
Что значит тот меч острый клинок?*

⁴⁸Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ [Матн]. / Х. Мачидов. – Душанбе: Деваштич. Ҷ. 1, 2007. - 255 с.С. 95.

⁴⁹Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. -945 с. С.115.

⁵⁰ Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] . – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с.С.204.

⁵¹ Абу-р-Райхан Мухаммед ибни Аҳмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. Минерология [Текст] / Беруни А. – Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2011. - 600 с.С. 517.

⁵² Абу-р-Райхан Мухаммед ибни Аҳмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. Минерология [Текст] / Беруни А. – Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2011. - 600 с.С. 517.

⁵³Мухаммади Ҳасандӯст. Фарҳанги решашиноҳти забони форсӣ [Матн] / Ҳасандӯст М. Чилдҳои 1-5. – Техрон: Фархангистони забон ва адаби форсӣ. – 1393. С. 2909.

⁵⁴Тӯсӣ Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. - 492 с.С. 246.

Третий раздел второй главы назван «**Лексика украшений и драгоценных камней X–XII веков таджикского языка в других языках**». С начальных периодов развития таджикского языка десятки слов проникли в языки мира или, наоборот, несколько слов других языков мира были заимствованы таджикским языком и усвоены в ходе обильного употребления, большинство из которых мы даже не ощущаем как заимствования. В частности, ЛУДК также проникала в чужие языки.

Пирӯза/фирӯза (бирюза) является одним из декоративных драгоценных камней, проникших много веков назад в славянские языки, особенно в русский язык. В письменности XVI–XVII веков этого языка употреблялось в форме *boryuza/бирюза*⁵⁵. ранее в этом языке оно было употребимо в форме *берёза*, используемое в современном русском языке в ином значении. Согласно Фасмеру, это слово перешло с авестийского языка (*raitiraōçah) в персидский (*riḡoze*), а через турецкий язык (*piruzâ*) в русский язык⁵⁶.

В рассматриваемых произведениях можно встретить и сложные слова, которые по необходимости или случайно проникнув в лексический состав чужих языков и стали использоваться для выражения намерения и желаемого говорящего. Одним из таких слов является **зарбоф/зарбафт** (золототканый), замеченное в произведениях разных стадий развития классического русского языка в форме *зарбафъ*, *зарбавъ*, *зарбав*, *изарбавъ*, *изарбафъ*, *изарбав*, *изарбат* в значении одежды, покрывала либо более толстого одяния с золотистым орнаментом⁵⁷.

Изучение языка памятников письменности X–XII веков, особенно языка «Шахнамэ», проливает свет на многие слова таджикского языка, употребимые сегодня в европейских языках с изменением формы и приобретшими «новых хозяев».

Слово **буссад//биссад** (коралловый бисер) проникло также в группу иранских языков. К примеру, в армянском языке употребимо в форме *bust* и *pist*, заимствованное из иранского *bussad. Вместе с тем вариант *vēm* также проник из иранского в армянский язык в значении санг (камень), сахара (скала)⁵⁸. В арабский язык это слово проникло с тем же присущим ему значением из иранских языков в вариантах **буссад**, **буссаз** и **бассад**.

Слово **зумрад** (*zumiḡud* - изумруд) проник из персидско-таджикского языка в русский язык (изумруд/изумруть), а также тюркский и монгольский (*zümṛüd/zümṛüt*)⁵⁹. Это слово также наблюдается в словаре женских индоевропейских и тюркских имен. К примеру, в испанском и португальском языках можно наблюдать женское имя «*Esmeralda*», происходящая от корня слова **зумуррад**.

Таким образом, изучение слов, заимствованных из таджикского языка другими языками, являясь одним из самых распространенных и в то же время спорных вопросов в таджикском языкознании, требует глубоких и поэтапных исследований.

⁵⁵Абдуллоев Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке: [Текст] / Б. Т. Абдуллоев АКД. – Баку, 1964. -22с. С.185.

⁵⁶Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 1. – М.: Прогресс, 1986. - 573 с.С.168.

⁵⁷Холшехова С.А. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони русии садаҳои XI–XVII (Ба ҳуқуқи дастнавис) / С.А. Холшехова. Хучанд, 2019. -151 с.С. 66.

⁵⁸Johann Heinrich Hübschmand. Armanische Studien. – Leipzig. 1883.С. 25.

⁵⁹Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 2. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. - 672 с.С. 123.

Выводы по второй главе. Из исследования данной главы было выявлено, что лексикологи, проявив интерес к происхождению корней ЛУДК, уточнили этимологию некоторых из этих лексических групп. Выяснилось, что возвращенная из покон веков в своих глубинах богатая культура сохранила своё место до настоящего времени. Вместе с тем, было замечено, что несмотря на то, что часть ЛУДК была заимствована другими языками, она до некоторой степени сохранила свою самобытность.

Третья глава диссертации «**Структурный анализ лексики украшений и драгоценных камней в таджикском языке X–XII веков**» также включает три раздела. Её первый раздел «**Производные слова, относящиеся к украшениям и драгоценным камням, в таджикском языке X–XII веков**» состоит из двух подразделов, где анализируются слова, образованные с помощью префиксов и суффиксов. По сути, морфологический способ словообразования является одним из наиболее продуктивных способов словообразования на протяжении всего развития третьего периода персидско-таджикского языка.

В таджикском языке **префиксы** играют важную роль в образовании слов. То есть префиксальное образование слов, относящихся к различным частям речи является распространенным явлением, поскольку в языке не возможно выразить его простыми словами все понятия, события, явления, признаки, особенности, действия и состояния.

В таджикском литературном языке X–XII веков префиксальные производные слова встречаются реже, чем суффиксальные производные слова. Префикс **бе-** (без-) в таджикском языке имеет особенность образовывать прилагательные. Этот префикс означает не иметь, быть исключением, быть вне чего-то или кого-то, противозначным ему принято считать префикс **бо-** (с-). Сведения о префиксе представлено значительной частью исследователей таджикского языка, которые непосредственно занимались вопросами словообразования. Языковед С. Низомова отмечает, что в «Хамсе» Низами Гянджави с данным префиксом образовано 121 словарная единица⁶⁰. Терминолог Азим Байзоев, считая префиксы **“бе-“** и **но-** равнофункциональными, отмечает, что они указывают на отсутствие того или иного признака⁶¹.

В письменном материале рассматриваемых веков мы нашли слово **бедирам**, произведенное с префиксом **бе-** (без-) и означающее не иметь, исключить дирам:

Ошику ранчур буду **бедирам**,
Он шахуда рух шахонида зи зам⁶².
*Он страдал от любви и не имел ни гроша,
И от напасти стужы было израннено его лицо.*

Аффиксальное словообразование проясняет природу литературного языка и подтверждает его обогащение. Для всестороннего изучения словообразования таджикского языка, видимо, недостаточно и столетий, поскольку именно словообразовательное моделирование завещает лексику потомкам.

Суффиксальное словообразование более продуктивно по сравнению с префиксальным. Следует отметить, что по смысловыражению и аффиксации их

⁶⁰Низомова Санавбар. Калимасозии сарфӣ дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ / С. Низомова. – Душанбе, 2010. - 178 с.С.77.

⁶¹Байзоев А. Истилохот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абӯалӣ ибни Сино [Матн] / А. Байзоев. – Душанбе: Андалеб, 2016. - 196 с.С. 107.

⁶²Ашъори Ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] . – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с.С. 120.

условно можно разделить на две группы: а) *именные* суффиксы и б) *глагольные* суффиксы. При образовании ЛУДК активны именные суффиксы.

Суффикс -тарӣ/-тарин. В таджикском языке суффиксы имеют различную применимость. Некоторые из них широкоупотребимы, а другие применяются в ограниченном диапазоне. К примеру, суффикс **-тарӣ** имея ограниченное употребление, соединяясь со словом **ангушт**, обозначает **ангуштарӣ** (перстень), являющийся предметом украшения. Сам корень слова, являясь по своему происхождению персидско-таджикским, находился также в диапазоне употребления согдийского и авестийского языков в форме *angušta*⁶³. Языковед О. Косимов считает употребление суффикса “-тари” на ряду с суффиксом **-истар** (хокситар - зола) ограниченным⁶⁴.

Суффикс -пона/вона. В книге «Основы иранского языка» данный суффикс интерпретируется **-bān *-rāna** именным суффиксом действия⁶⁵. Языковед О. Косимов представил этот суффикс, сославшись на сведения словарей, в древнеперсидском в форме **-rāna**, а в среднеперсидском в форме **-rān**⁶⁶, упоминает об употреблении суффикса «-пона» лишь в двух словах – **дастпона** (браслет) и **ангуштпона** (напёрсток)⁶⁷. Суффикс **-ин** принадлежит к непродуктивным суффиксам и может сочетаться с существительным и прилагательным: **пӯстин** (шуба) – существительное, **заррин** (золотой) – прилагательное. В рассматриваемой и более поздней литературе этот суффикс также имеет ограниченное употребление. В «Гулистане» Саади Ширази с этим суффиксом образовано всего два слова⁶⁸.

Новые слова образованы с суффиксами **-ина** (симина - серебрянная, заррина - золотая, булурина - хрустальная), **-гар** (лаългар – огранщик рубина), **-гарӣ** (заргарӣ – ювелирное дело), **-ар** (дузар - жемчуга), **-ӣ** (динорӣ - динарский, акиқӣ - пунцовый). Суффикс **-а** является одним из весьма употребительных суффиксов. Данный суффикс происходит от древнеперсидского в форме **-а-ка // -ака**, позже в среднеперсидском принявший форму **-ак, -аг**⁶⁹. Этот суффикс служит в образовании различных частей речи. К примеру: **вайрон** (разрушенный) – **вайрона** (развалины); **дид** (увидел) – **дида** (глаз) и др. В частности, роль данного суффикса также наблюдается в образовании лексики украшений и драгоценных камней: **гӯшвор+а** (серьга). Вместе с тем употребительными являются суффиксы **-вор, -фом –гун**:

Бад-он гуна рафташ зи Гулзарриюн,
Ки шуд **лаългун** оби Чайхун зи хун⁷⁰.
*Так шел, оставивши Гулзарриюн,
Будто стал от крови богряным Дзейхун.*

⁶³Gharib B. Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English). – Tehran. - 1995.С.34.

⁶⁴Косимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькаси́ма Фирдоуси [Текст] / О.Х. Касимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с.С. 68.

⁶⁵Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1982. -572с.С. 141.

⁶⁶Косимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькаси́ма Фирдоуси [Текст] / О.Х. Касимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с. С. 50.

⁶⁷Косимов О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькаси́ма Фирдоуси [Текст] / О.Х. Касимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с. С. 50.

⁶⁸Халимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯйи забони “Гулистон”-и Саъдӣ // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қ.1. – Душанбе, 1975 С. 283–308. Қ.1, С. 283–308.

⁶⁹Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1982. -572с. С. 204.

⁷⁰Абулкосим Фирдавсӣ. Шохнома. Чилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулкосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. ҷ9, С.47.

Таким образом, можно привести несколько аналогичных слов, образованных суффиксальным способом, на примере лексики, обозначающей название украшений и драгоценных камней. Но ввиду исключения повторения некоторых вопросов и ограниченности нашей диссертационной работы вопрос данного подраздела мы откладываем на дальнейшее рассмотрение.

Второй раздел третьей главы назван «Сложные слова украшений и драгоценных камней в таджикском языке X–XII веков». Сложные слова состоят из двух или более независимых компонентов. Одним из основных способов обогащения словарного состава языка является образование сложных слов, происходящее разными способами. В письменных памятниках X–XII веков мы наблюдали сложные слова ЛУДЖ в следующих словообразовательных моделях сложных слов:

I) по модели существительное+глагол: **гарданбанд** (огжерелье) – «предмет украшения, носимый женщинами на шее»⁷¹ и «гулӯбанди икд (нашейное кольцо); ювелирное название. Қилода (ошейник); тавқ (нагрудное украшение)»⁷²; **зарбафт/зарбофт** (золототканый) – «что-либо вытканное, изготовленное из позолот; расшитое золотом»⁷³ и «кусоч, расшитый золотыми нитками»⁷⁴; **заррод** (оружейник) – обозначавший золотых дел мастер, ювелир, золотарь⁷⁵; **лаълпӯш** (облаченный в рубин) – состоящий из лаъл (рубин) и «пӯшидан, ба бар кардан (надеть, облачиться)»; означало лицо, облаченное в одеяние синего или красного цвета; **дирамхарид** – раб, слуга, купленный за дирхамы.

II) по модели существительное+существительное: **акикрӯй** – тот, у кого подобное цветку лицо, румяные щеки; **дурдона** – донаи дур (жемчужина) это слово также имеет переносное значение дитё; **зарнигор** – инкрустированный золотом, украшенный золотом и серебром. Вместе с тем, данное слово в традиционном таджикском именовании применяется к прекрасному полу; **гавхарнигор** – украшенный драгоценностями; в драгоценном убранстве; **зарнисор** – осыпанный золотом, одаренный золотом и др.

III) по модели существительное+существительное+существительное: **зарробхона** – оружейный двор, место вооружения, военного снаряжения и боеприпасов; **кӯрхона** (оружейный склад)⁷⁶. Следовательно, в литературном языке X–XII веков **зарроб**, чаще употреблялся как слово, обозначающее боевое оружие, и термин военной сферы. Данное слово состоит из трёх компонентов: зар(р)+об+хона.

IV) по модели наречие+существительное: **пурдур(р)** – изобилующий жемчугами; переполненный и т.д.

V) по модели прилагательное+существительное: **бадгавхар** – простой, недорогой (о камне); неблагородный (о металле); – непородистый; нечистокровный (о животных), неблагородного происхождения.

Третий раздел этой главы – «Многокомпонентные термины и лексика, относящиеся к украшениям и драгоценным камням» посвящен исследованию

⁷¹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.С. 318.

⁷² Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Чилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377. С. 702.

⁷³ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.С. 531.

⁷⁴ Начот Доро. Фарҳанги Доро / Доро Начот. – Душанбе: Пайванд, 2012. - 599 с. С.180.

⁷⁵ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Чилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377. С. 413.

⁷⁶ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Чилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377.С. 413.

вопроса о терминологии сферы драгоценных камней и металлов. Терминология и терминологический подбор, упорядочивая важную часть отраслевой лексики, оказывает первостепенную помощь для определенного круга социальных групп. Терминологические сочетания и терминоподобные единицы ЛУДК языка исследуемых произведений по количеству наблюдаются относительно редко. По происхождению их условно можно разделить на следующие группы:

Термины и композиты, оба компонента которых относятся к персидско-таджикскому языку. Слово **зарандуд** (позолоченный, покрытый позолотой) является одним из терминов сферы ювелирного дела и отделки драгоценных камней. Поскольку это слово обозначает понятие, являющееся специфическим для отрасли, когда в результате труда ювелиров взору представляется лицевая сторона. В ТСТЯ под понятием **зарандуд** интерпретируется «Что-либо, на поверхность которого наносится позолота, украшенное золочением, инкрустированное золотом»⁷⁷. Мухаммад Хасандуст комментирует **зарандуд** как «ороста ба зар» украшенное золотом⁷⁸.

Другим словом, обозначающим название ювелирного термина, является **зарроб** (чеканщик). Это слово широко используется в ювелирной сфере. Упомянутое слово арабизированным таджикским, в ТСТЯ оно интерпретируется как «тот, кто чеканит монеты, чеканщик»⁷⁹.

В словообразовании таджикского языка активно и слово **мис** (медь). В частности, в следующем стихе Фирдоуси посредством сложения со словом мор (змея), произвел новое слово мисмор, что означает металлический гвоздь. Мисмор - сложное по структуре слово, где оба компонента являются исконно таджикскими:

Биёвард **мисморҳои** гарон,
Ба ҷое ки мағзаш набуд андар он⁸⁰.
*Гвоздями тяжелыми его приковал,
К месту, где была плотная твердь.*

Не исключается вероятность, что слово **зарних** (мышьяк сернистый) состоит из двух компонентов, корневым словом которого является **зар** и обозначавшее термин химической сферы и биологии «сера перемешанная с мышьяком»⁸¹, где из-за желтого цвета данного вещества, первым компонентом явилось слово **зар** - золото, а суффикс -них, применялся для обозначения разбираемого слова:

Вагарна оқирқирхо биёвар,
Кушури шибраму **зарнихи** асфар⁸².
*Тогда принеси анациклус лекарственный,
Кожицы молочая питууса и желтого мышьяка сернистого.*

Еще одним сложным термином в сфере ювелирных украшений и драгоценных камней является слово **дирамзан** (чеканщик). Это слово, употреблявшееся как термин ювелирного дела в литературном языке X–XII веков и означавшее «чеканящий

⁷⁷ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.С. 530.

⁷⁸ Мухаммади Хасандуст. Фарҳанги решашиноҳти забони форсӣ [Матн] / Хасандуст М. Ҷилдҳои 1-5. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. – 1393. Ҷ3, С. 1545.

⁷⁹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С.534.

⁸⁰ Абулқосим Фирдавӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010. Ҷ1. С. 121.

⁸¹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С.533.

⁸² Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] . – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с. С. 234.

денежные монеты; тот, кто чеканил деньги; чеканщик»⁸³, образованно в словообразовательной модели таджикского языка от греческого «дирам» и основы настоящего времени глагола «зан» (бить):

Лаб-ш акикину каъри комаш асвад,
Барги бунафша ба хам чу пушти **дирамзан**⁸⁴.
*Губы алые у ней, с чёрной впадиной в нёбах,
Лиловые листья стянувшиеся словно спина чеканщика дирам.*

Однокомпонентные слова и термины. Одним из таких слов, который иногда хорошо используется в переносном смысле, является слово **шўша**. В словаре «Луғатномае Деххода» слово шўша итерпретировано так: «Золото, серебро и тому подобное, а также расплавленное твердое вещество, которое разливается в железный лоток»⁸⁵.

Термины, один компонент которых относится к нетаджикскому языку. В двухкомпонентном термине «**зарри иёр**», где второй компонент данного композита относится к арабскому языку, выражено значение «чистое золото или серебро»⁸⁶. То есть в литературном языке X–XII веков **зарри иёр** означал чистое золото и серебро:

Баркашида оташе чу митради дебои зард,
Гарм чун таъби чавону зард чун **зарри иёр**⁸⁷.
*Накрывшее пламенем словно дротик желтого шелка,
Пылкий как нрав молодца и желтый как чистое золото.*

Таким образом, в языке X–XII веков замечено употребление разных слов и терминосочетаний, относящихся к украшениям и драгоценным камням: *гавҳарсанҷ* (оценищик драгоценностей), *гавҳари сероб* (самоцветное украшение), *гавҳари якдона* (единственная жемчужина в раковине; бесподобный перл), *марвориди ҳашидоӣ* (восмидесятичная жемчужина), *марвориди нимруъ* (нимруйская жемчужина), *алмостарош* (ограничик алмазов), *гавҳартарош* (ограничик драгоценных камней), *нукракӯб* (инкрустированный серебром), *нукраи шохдор* (рожекковое серебро), *заркӯб* (инкрустированный золотом), *садафинос* (знаток жемчужниц), *сарроф* (знающий цену хорошим вещам) и др.

Выводы по третьей главе. По наблюдениям выяснилось, что ЛУКД активно употреблялась в словообразовании таджикского языка X–XII веков, где это чаще происходило с помощью префиксов и суффиксов. Большинство аффиксов, которые употреблялись для образования лексики этой группы, исторически принадлежали таджикскому языку.

В ходе исследования выяснилось, что иногда производные или сложные слова, выражающие название украшений и драгоценных камней в литературном языке X–XII веков, подвергались фонетическим явлениям редукции и метатезе.

⁸³ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377.С. 473.

⁸⁴ Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с. С. 220.

⁸⁵ Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1–54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377. С.2048.

⁸⁶ Фарханги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с. С. 559.

⁸⁷ Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с.С. 74.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

I. Основные научные результаты исследования

В соответствии с проведенным исследованием в данной диссертации сделаны выводы, заключающиеся в следующих пунктах:

1. Лексико-семантический анализ лексики украшений и драгоценных камней свидетельствует о том, что данная группа лексики связывает воедино историю, культуру и язык народа. Из результатов выяснилось, что все ювелирные изделия и драгоценные камни являются частью культуры жизни народа и имеют широкое применение в повседневной жизни людей.

2. После рассмотрения и изучения лексики таджикского литературного языка в X–XII веках выявлено, что этот язык, достигнув высоких вершин развития в рассматриваемых исторических веках, в то же время укрепил свою конкретную грамматическую модель. Следовательно, лексическое и культурологическое исследование наследия лексического значения прозаического и поэтического литературного языка этой эпохи не лишено научной значимости.

3. Изучив и рассмотрев ЛУДК в произведениях таджикско-персидской литературы X–XII веков, мы пришли к выводу, что одним из наиболее известных произведений, в котором широко употреблялась лексика этой семантической группы, несомненно, является «Шахнамэ» Абулькасима Фирдоуси.

4. В ходе исследования выяснилось, что научные произведения на таджикском литературном языке X–XII веков не остались вне поля зрения исследователей и процесс словообразование, терминология и взаимодействия научных трудов рассматриваемого периода получили широкое распространение. Вместе с тем, благодаря научным работам, нам удалось подвергнуть лингвистическому исследованию некоторую ЛУДК.

5. ЛУДК имела широкое применение и в исторических произведениях X–XII веков, поскольку в этот период создавались такие исторические произведения, как «История Бухары» Наршахи, «История Байхаки» Мухаммеда ибн Хусейна. На литературный язык рассматриваемого периода проливает свет также стиль и манера изложения исторических произведений данного периода.

6. В результате поиска лексики, обозначающей драгоценные металлы, выяснилось, что, применяясь для экономических отношений, товарно-денежного оборота, с прошлых эпох она занимала особое место в повседневной жизни народов мира. В связи с этим, развитие торговли в человеческой цивилизации, особенно в Средней Азии, связано с драгоценными металлами, которые позже были заменены ценными бумагами.

7. Среди драгоценных металлов, названия которых бытовали в таджикском языке X–XII веков, можно упомянуть арзиз (олово), дирам (серебро, серебряные монеты), динар (золото, золотые монеты), мис (медь), чамаст (кварц), пашиз (мелкие черноцветные монетки), потила (плавительная либо жарочная жаростойкая посуда) и тому подобное, широко применявшиеся для изготовления разных женских украшений, домашнего убранства.

8. В X–XII веках одной из самых известных сфер культуры и цивилизации таджиков, получивших широкое развитие, считалось ремесленничество. В частности, их неотъемлемой частью признавалось ремесло изготовления украшений из

драгоценных камней. Так, в таджикском языке поделников, ювелиров и ремесленников X–XII веков употреблялись слова алмос (алмаз), марчон (коралл), лаъл (рубин), лочвард (лазурит), акик (сердолик), гавхар (перломутр), дахнач (малахит), бахрамон (рубин), бечода (гранат), булур (хрусталь), буссад (коралловый бисер), зумуррад (изумруд), забарчад (хризолит), ёкут (яхонт), фирӯза (бирюза) и т.п.

9. Исследовав ювелирную лексику, относящуюся к морским богатствам и драгоценностей водных объектов, в произведениях литературного языка X–XII веков, мы пришли к такому выводу:

- эта группа лексики отражает культуру и обряд народа иранского происхождения в прошлом;

- они по-прежнему имеют много невыясненных сторон и являются одной из самых востребованных тем в таджикском языкознании;

- несмотря на расположение на разных расстояниях от морей и океанов, таджикский народ был сведущ о редких породах, связанных с морем, находил им широкое применение, что свидетельствует об эстетизме и симпатии нашего народа ко всему прекрасному. В эту группу слов нами отнесены фирӯза (бирюза), садаф (жемчужница), марчон (кораллы), гавхар (жемчуг), дур(р) (перломутр), лӯълӯ (жемчужины) и другие.

10. В результате исследования выявлено, что драгоценностями как нательными украшениями пользовались также мужчины. Примером этого является обручальное кольцо, которое мужчины носят на пальцах после брака. Кроме того, изображение на вставке свидетельствует о чиновном перстне-печатке. Имена некоторых женских и мужских орнаментальных украшений, известных в письменности на таджикском языке X–XII веков, включают: ангуштарӣ (кольцо), гарданбанд (ожерелье), тавк (ошейник), мухра (бусы), гӯшвор (серьги), ёра (браслет), кача (кольцо без вставок) и т.п.

11. В таджикском языке X–XII веков лексика орнаментальных металлических украшений отражала обрабатываемость ювелирных изделий в сочетании с металлом. Состав данной группы лексики незначителен, также ограничено и употребление такой лексики.

12. Группа слов, обозначающих название украшений и драгоценных камней, имеет разные модели словообразования и очень активна в образовании новой лексики аффиксальным способом.

13. В ходе исследования выяснилось, что при словообразовании часто группа упомянутых слов, сохраняя свое первоначальное значение, расширяет семантику нового слова с аналогичным значением. Однако при словообразовании также наблюдается получение словарными единицами метафорических значений.

14. Значительную часть лексики, обозначающей украшения и драгоценные камни памятников письменности таджикского литературного языка X–XII веков, составляют простые слова. Они составляют названия товаров и декоративно-ремесленных изделий, причем особенностью этой группы слов является то, что они часто выступают в форме простых слов.

15. В ходе исследования выяснилось, что суффиксы имеют более широкое применение по сравнению с другими элементами словообразования. Некоторые из них весьма употребительны, а другие применяются в ограниченном диапазоне. К примеру, ограниченное применение имеет суффикс -тарӣ. Данный суффикс,

соединяясь со словом ангушт (палец), обозначает слово ангуштарӣ (кольцо), которое считается орнаментальным ювелирным изделием.

16. Одной из наших основных задач в данной диссертации является определение этимологии или происхождения слов, относящихся к украшениям и драгоценным камням.

17. Из исследования арабских заимствований, относящихся к украшениям и драгоценным камням, выяснилось, что в таджикско-персидских бесценных письменных памятниках X–XII столетий, несмотря на большее влияние арабского языка, очевидно употребление исконной таджикской лексики данной группы.

Таким образом, слова, обозначающие названия украшений и драгоценных камней, применялись для ярких метафорических выражений, содержательных образов и иносказаний с применением простых и производных, сложных и составных моделей словообразования в таджикском языке X–XII веков. Несмотря на древнюю историю, было обнаружено, что не все эти лексические группы имеют исконное таджикское происхождение.

II. Рекомендации по практическому применению результатов диссертации

1. ЛУДК, являясь выразителем существенных значений, примечательных образов, благозвучных моделей красноречия, также тесно связана с культурой таджикского народа. Следовательно, при составлении учебных пособий по лингвокультурологии предлагается приводить конкретные примеры лексики украшений и драгоценных камней в качестве образцов культурно-языковых отношений.

2. В ходе поиска ЛУДК по этимологии в памятниках письменности X–XII веков выяснилось, что в таджикской лексикографии о происхождении корней некоторых из них не указывалось. В этой связи данная диссертация может предоставить материал для этимологов таджикского языка.

3. Исследование языковых, культурных и этимологических особенностей лексики украшений и драгоценных камней в таджикском языке X–XII веков, проведенное в данном и предшествующих исследованиях по этому направлению, не является полным. В связи с этим, мы предлагаем провести исследования: исконной лексики в таджикском литературном языке X–XII веков; древнеиранской лексики; по анализу арабских, греко-европейских, индийских и тюркских заимствований; места семантических категорий относительно лексической группы украшений и драгоценных камней в таджикском литературном языке X–XII веков, обзор их морфологической структуры, изучение целостных и метафорических оборотов, их стилистических функций и частотной характеристики в соответствии с требованиями таджикской лингвистики.

ПЕРЕЧЕНЬ

НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ СОИСКАТЕЛЯ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых и рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан журналах:

[1-М]. Каримов С. Р. Номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / С. Р. Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018, №2. С. 146-151.

[2М]. Каримов С. Р. Рочъ ба усули лингвокултурологии таҳқиқоти забоншиносӣ. [Матн] / С.Р.Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, №2, 2019. С. 213-216.

[3М]. Каримов С.Р. Баррасии лингвокултурологии вожаҳои динор ва дирам дар асрҳои X-XII дар забони тоҷикӣ [Матн] / С.Р. Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, №4, 2021. С. 184-187.

[4М]. Каримов С.Р. Таҳлили лингвокултурологӣ, сохторӣ ва этимологии се вожаи ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронбаҳо дар осори хаттии забони адабии асрҳои X-XII [Матн] / С.Р. Каримов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, №1, 2022. С. 232-237.

[5М]. Қосимов О.Ҳ., Каримов С.Р. Баъзе хусусиятҳои калимасозии вожагони ҷавохирот ва сангҳои киматбаҳо дар осори асрҳои X-XII-и форсу тоҷик [Матн] / О.Ҳ. Қосимов, С.Р. Каримов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, №3, 2022. С. 139-146.

II. Научные статьи, опубликованные в сборниках и других научно-практических изданиях:

[6М]. Каримов С.Р. Лексические единицы динар и дирхем в таджикских источниках X-XII вв.: когнитивный подход» [Текст] // Международная онлайн конференция «Русский язык в поликультурной образовательной среде». Волгоград, Россия, 17–18 ноября 2021 года.

[7М]. Самариддин Каримов, Мархабо Қосимова. Инъикоси роҳи абрешим дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [Матн] // Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии авруосиё. Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной «Году развития туризма и народных ремесел» – Душанбе, 2018.

[8М]. Самариддин Каримов. Таҳлили лингвокултурологии вожаи «зар/тилло» бар асоси осори Бедили Дехлавӣ (Матн) // Маҷаллаи илмии ДМТ «Забон - рукни тоат», № 13. – Душанбе, 2022. С. 154–157.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Каримов Самариддин Раҳматуллоевич дар мавзуи “Таҳлили лингвокултурологии лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар асоси осори хаттии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII” барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ.

Калимаҳои калидӣ: забон, лингвокултурология, фарҳанг, ҷавохирот, маъно, сангҳои гаронбаҳо, луғат, филиззот, маъдан, оройишот, адибон, ҳамасрони Рӯдакӣ, осори насрӣ, сохт, маҷоз, реша, байт, оҳанг.

Диссертатсия фарогири масъалаҳои лингвокултурологӣ, маъноиву сохторӣ ва этимологии лексикаи марбут ба гурӯҳи ҷавохирот ва сангҳои гаронбаҳо дар осори хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ мебошад.

Мақсад аз таҳқиқи мавзуи мазкур ошкор намудан ва нишон додани вижагиҳои забониву фарҳангии ЛҶСҚ дар маводди хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ ва ба ин восита мусоидат намудан ба омӯзиш ва рушди вожасозиву истилоҳгузинии бархе аз вожаҳои ин гурӯҳи лексикӣ дар осори давраи мавриди назар мебошад.

Дар пажӯҳиши мазкур аз усулҳои маъмули таҳқиқи илми забоншиносӣ ба монанди таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ, усули омории таҳқиқот, усули контент-таҳлил истифода шудааст. Бо истифода аз ин усулҳо мо имкон пайдо кардем, ки этимологияи вожаҳоро низ дар мисоли ЛҶСҚ пажӯҳиш намуда, ҳамзамон сохтору паҳлуҳои забониву фарҳангии чанде аз онҳоро равшан намоем.

Муҳтавои диссертатсия ва бахшҳои кори мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмӣ шуъбаи забони ИЗА-и АМИТ мавриди муҳокимаи ҳамачониба қарор гирифта, аз натиҷаҳои таҳқиқ ва хулосаҳои кор муаллиф дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ маърузаҳо ироа намуда, матни онҳо дар шакли мақолаҳои ҷудогона ба таърифи расидаанд. Хулосаҳо ва баъзе паҳлуҳои назариявӣ диссертатсия бо нашри мақолот, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тайиднамудаи ҚОА ҶТ интишор шудааст.

Диссертатсияи мазкур яке аз аввалин таҳқиқоти илмӣ дар риштаи забонӣ-фарҳангии воҳидҳои луғавӣ марбут ба лексикаи ҷавохирот ва сангҳои гаронбаҳо ба ҳисоб меравад, ки дар он хусусиятҳои корбурди вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронбаҳо дар осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII баррасӣ гардида, хусусиятҳои луғавӣ ва маъноиву фарҳангии онҳо мушаххасан нишон дода шудаанд:

1. ЛҶСҚ баёнгири маъноҳои муҳим, тасвирҳои ҷолиб, қолабҳои равони ибораорой дошта, инчунин бо фарҳанги мардуми тоҷик равоити устувор доранд. Бинобар ин, пешниҳод мешавад, ки ҳангоми таълифи дастурҳои таълимии забоншиносии фарҳангӣ аз вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ҳамчун намунаи робитаҳои фарҳангиву забонӣ мисолҳои мушаххас оварда шавад.

2. Ҳангоми ҷустурҳои этимологии ЛҶСҚ дар асрҳои X-XII маълум гардид, ки дар бахши фарҳангшиносии тоҷик ба баромади решаи бархеи онҳо ишора нашудааст. Диссертатсияи мазкур метавонад барои решашиносии забони тоҷикӣ маводе дода бошад.

3. Пажӯҳиши вижагиҳои забониву фарҳангӣ ва этимологии вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII бо анҷоми ин таҳқиқ ва таҳқиқоти дар ин самт рабтдоштаи собиқ басанда нест. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки таҳқиқи вожаҳои аслий ва иқтибосӣ дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII; мақоми категорияҳои маъноии вобаста ба гурӯҳи лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII, баррасии сохтори морфологии онҳо, омӯзиши ибораҳои яклухту маҷозӣ ва вазифаҳои услубӣ ва басомади онҳо мувофиқи талаботи забоншиносии тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор дода шаванд.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Каримова Самариддина Рахматуллоевича на тему «лингвокультурологический анализ лексики украшений и драгоценных камней на основе письменных памятников таджикского литературного языка X–XII веков» представленную на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – Таджикиский язык.

Ключевые слова: язык, лингвокультурология, культура, украшения, значение, драгоценные камни, словарь, металл, минерал, орнаменты, литераторы, Рудаки, прозаические произведения, структура, метафора, корень, полустипшие, мелодия.

Диссертация охватывает лингвокультурологические, семантико-структурные и этимологические вопросы лексики, относящейся к группе украшений и драгоценных камней в таджикско-персидских письменных памятниках X–XII веков.

Целью исследования данной темы явилось выявление и показ культурно-языковых особенностей ЛУДК на материале таджикско-персидской письменности X–XII веков, и тем самым оказание содействия изучению развития словообразовательного и терминологического процесса некоторых словарных единиц данной лексической группы в произведениях рассматриваемого периода.

В данном исследовании применялись общепринятые методы исследования лингвистической науки, такие как сравнительно-исторический, статистический и метод контент-анализа. С помощью этих методов нам удалось изучить этимологию лексики на примере названий ЛУДК, а также пролить свет на структуру и культурно-языковые аспекты некоторых из них.

Содержание и разделы диссертации были предметом всестороннего обсуждения на научных заседаниях и семинарах отдела языка ИЯЛ НАНТ, по результатам исследования и выводам работы автор, выступив с докладами на республиканских и международных конференциях, опубликовал их текст в виде отдельных статей. По выводам и некоторым теоретическим аспектам диссертации были опубликованы статьи, в том числе напечатано 5 статей в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте РТ.

Данное диссертационное исследование, проведенное по направлению лингвокультурологии является одним из первых научных исследований лексических единиц, относящихся к лексике украшений и драгоценных камней, где рассматриваются особенности употребления лексики, обозначающей наименование украшений и драгоценных камней, в письменных произведениях таджикского языка X–XII веков и отчетливо представлены их лексико-семантические и культурные особенности:

1. ЛУДК выражает важные значения, замечательные образы, яркие выразительные модели, а также имеет прочные связи с культурой таджикского народа. В связи с этим, при составлении учебных пособий по культурологической лингвистике предлагается привести конкретные примеры словарных единиц украшений и драгоценных камней в качестве образца культурных и языковых связей.

2. В ходе этимологических поисков ЛУДК в письменных памятниках X–XII веков выяснилось, что в материалах по таджикской лексикографии нет упоминания о происхождении корней некоторых из таких словарных единиц. Следовательно, данная диссертация может предоставить материал для исследователей этимологии таджикского языка.

3. Исследование языковой, культурной и этимологической специфики ЛУДК в таджикском языке X–XII веков в настоящем диссертационном и предшествующих исследованиях этого направления, не является завершенным. Следовательно, мы предлагаем провести исследования по исконной лексике таджикского литературного языка X–XII веков; древнеиранской лексике; по анализу арабских, греко-европейских, индийских и тюркских заимствований; по месту семантических категорий относительно лексической группы украшений и драгоценных камней в таджикском литературном языке X–XII веков, обзору их морфологической структуры, изучению целостных и метафорических оборотов, а также их стилистических функций и частотной характеристики в соответствии с таджикской лингвистикой.

ANNOTATION

for the dissertation of **Karimov Samariddin Rakhmatulloevich** on the theme “Linguistic and cultural analysis of the vocabulary of jewelry and precious stones based on written monuments of the Tajik literary language of the X-XII centuries”, submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.01 - Tajik language.

Key words: language, linguoculturology, culture, jewelry, meaning, precious stones, word, metal, mineral, ornaments, writers, Rudaki, prose works, structure, metaphor, root, half line, melody.

The dissertation covers linguoculturological, semantic-structural and etymological issues of vocabulary related to the group of jewelry and precious stones in the Tajik-Persian written monuments of the 10th-12th centuries.

The purpose of the study of this topic was to identify and show the cultural and linguistic features of the VJPS on the material of the Tajik-Persian writing of the 10th-12th centuries, and thereby assist in the study of the development of the word-formation and term selection process of some vocabulary units of this lexical group in the works of the period under consideration.

In this study, generally accepted research methods of linguistic science were used, such as comparative historical, statistical and content analysis methods. With the help of these methods, we were able to study the etymology of vocabulary using the example of VJPS names, as well as shed light on the structure and cultural and linguistic aspects of some of them.

The content and sections of the dissertation were the subject of a comprehensive discussion at scientific meetings and seminars of the language department of the IAL NAST, according to the results of the study and the conclusions of the work, the author, having made presentations at republican and international conferences, published their text in the form of separate articles. Based on the conclusions and some theoretical aspects of the dissertation, articles were published, including 5 articles published in peer-reviewed journals recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan.

This dissertation research, conducted in the direction of linguoculturology, is one of the first scientific studies of lexical units related to the vocabulary of jewelry and precious stones, which discusses the features of the use of vocabulary denoting the name of jewelry and precious stones in the written works of the Tajik language of the 10th-12th centuries and is clearly presented their lexical-semantic and cultural features:

1. VJPS expresses important meanings, wonderful images, vivid expressive patterns, and also has strong ties with the culture of the Tajik people. In this regard, when compiling textbooks on cultural linguistics, it is proposed to give specific examples of vocabulary units of jewelry and precious stones as an example of cultural and linguistic ties.

2. In the course of the etymological search for VJPS in the written monuments of the 10th-12th centuries, it turned out that there is no mention of the origin of the roots of some of these vocabulary units in the materials on Tajik lexicography. Therefore, this dissertation can provide material for researchers of the etymology of the Tajik language.

3. The study of the linguistic, cultural and etymological specificity of VJPS in the Tajik language of the 10th-12th centuries in this dissertation and previous studies in this direction is not completed. Therefore, we propose to conduct research on the original vocabulary of the Tajik literary language of the X-XII centuries; ancient Iranian vocabulary; on the analysis of Arabic, Greek-European, Indian and Turkic borrowings; according to the place of semantic categories in relation to the lexical group of jewelry and precious stones in the Tajik literary language of the X-XII centuries, a review of their morphological structure, the study of integral and metaphorical phrases, as well as their stylistic functions and frequency characteristics in accordance with Tajik linguistics.